

Ilyefalvi Emese

„Ha levelem elolvastad, add tovább” *Egy református lelkipásztor sajátos kommunikációja a két világháború közötti Kideben**

Bevezetés

„Kedves Testvérem, mikor e sorokat kezébe veszed, ne ijedj meg és ne idegenkedj tőle, mert ez nem egy új adókönyv, vagy talán egy újabb gyűjtőív, amellyel a zsebedet és a türelmedet akarom újból próbára tenni. – Nem! Ez csupán egy levél, amelyet én a lelkipásztorod írok. Hozzád testvéri színnel, testvéri szeretettel. Mostantól kezdve, minden második bétén egy-egy ilyen lelkipásztori levéllel foglak megkeresni és csak arra kérek, hogy leveleimet fogadd el s ha elolvastad, add tovább másoknak is, hadd olvassák ők is. Ezekkel a levelekkel nem zavarni akarok, nem kellemetlen perceket akarok Neked szerezni, hanem testvéri színnel és szeretettel akarok ezekben hozzád szólni, mint lelkipásztorod.” (Lelkipásztori levél 1.)

Ezekkel a sorokkal indította útjára Bonczidai Dezső kidei református lelkész egyházközségének írott levélsorozatát, melyet 1932. október 16-ától három éven keresztül rendszeresen küldött falubeli híveinek.¹ Az általában nyolcolda-

---

* Jelen tanulmány a 2011-es OTDK dolgozatom átdolgozott és kibővített változata. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Keszeg Vilmosnak, Bárbth Dánielnek és Mohay Tamásnak hasznos észrevételeikért és támogatásukért.

¹ Kide a Szamosháti-dombság mentén végighúzóódó, Válaszútnál a Kis-Szamosba ömlő Borsapatak és mellékvizének völgyében fekvő 19 Borsavölgyi település egyike (Vargha 1997. 13; Ambrus 2006). A Borsavölgy nem jelent egységes kulturális tájat és az ott élők sem alkotnak egységes néprajzi csoportot, csupán egy földrajzi meghatározás, egy átmeneti vidék megnevezése Kalotaszeg, Mezőség és Szilágyság között (Kecskés 1989. 19). Zsákfalú, azaz a szomszédos Csomafájából induló és a Kide-patak völgyében haladó mellékút itt véget ér, a környező falvakba Kideből csak a hegyeken át lehet eljutni. Arról, hogy milyen volt a Borsavölgye s közelebről Kide az 1930-as, 1940-es években, az Erdélyi Tudományos Intézet 1941-től meginduló társadalomtudományi kutatásai révén szerencsére sok információval rendelkezünk (lásd: K. Kovács 2008. 15–17; Kecskés 1989. 19–23; valamint H. Csukás – Kecskés 1997a. 5–10). A

las, kézzel írott levelekből négy-öt szomszédos család kapott egy példányt, melyet aztán tovább kellett adni, a levél végén szereplő „Ha levelem elolvastad, add tovább (ezeknek): ...”; „Ne felejtse el levelem másoknak is odaadni!!!”; „Levelem másoknak is add át!!!”; „Levelem add tovább!!!”; „Levelem add másoknak is!!!” formulák értelmében a megfelelő személyeknek. Nagy valószínűséggel stencilgéppel, azaz viaszos, rotációs technikával sokszorosította szövegeit a lelkész. Eredetileg úgy tervezte, hogy kéthetente ír egyet, azonban ez később módosult: az ötödik levélről fogva hetente küldött egyet, de betegségei alatt akár két hónap is kimaradhatott (például 1933. április 9. és május 7. között egyetlen levelet sem küldött). A leveleket sorszámokkal látta el 35-ig, időközben azonban egy-két soron kívüli levelet is írt, melyeket csak dátumozott. Ezek mindig valamilyen kivételes alkalomból, vagy rendkívüli, halaszthatatlan témában íródtak. A sorszámozáson kívüli levelek közül az 1934. október 14-én kelt az egyházi adó sürgős befizetésére hívta fel a híveket, az 1934. október 28-án kelt „S.O.S. híreket” közölte, az 1935. január 15-én küldött levél pedig az árvaházi perselyes adakozásról számolt be, illetve buzdította a falusiakat további szolgálatra. Az 1935. december 10-én kelt levél a Kolozsvárra került kidei ifjúságnak szólt – cselédeknek, inasoknak, iparosoknak –, tanácsokat adott, elküldte a többi Kolozsvárra „szakadt fiatal testvér” címét, ösztönözte őket az összetartásra a nagyvárosban is. Csupán dátummal ellátott az ugyancsak *Lelkipásztori levél* című, 1942-ből származó szöveg, amelyet azonban már írógépen készített el. Ekkor már nem voltak rendszeresek a levelek, csak kivételesen íródtak egy-egy aktuális problémára reflektálva, mint például a református iskolát ért támadások tisztázására. Az intenzív és rendszeres levélírás időszaka tehát 1932-től 1935-ig tartott.²

Bonczidai Dezső fennmaradt *Lelkipásztori levelei* ma több helyen találhatóak. Egyrészt 24 levél van Kideben, helybéliek tulajdonában,³ másrészt 22 levél

megjelent monográfiákban (Vajkai 1943; Járdányi 1943; Faragó 1944; K. Kovács 2008; Vargha 1997), a falut általánosan bemutató leírásokban kettős kép bontakozik ki Kideről: egyfelől az elzártság, másfelől a Kolozsvárral szoros kapcsolatot tartó (polgárosodó) falu képe. A lelkipásztori levelekből pontos adatokat kapunk a kideiek 1932-es nemzetiségi és felekezeti megoszlásáról. Eszerint akkor összesen 711 volt Kide lélekszáma, amelyből 552 magyar, 144 román és 5 zsidó; felekezet szerint pedig 388 református, 141 római katolikus, 30 unitárius, 144 görög katolikus, 5 „mózesi”, azaz zsidó, 3 baptista volt (*Lelkipásztori levél* 3.). A tankötelesek számát is megtudjuk az 1933. február 19-én kelt 15. lelkipásztori leveléből: 51, ebből a református tanulók száma 45. (*Lelkipásztori levél* 15.) A Kolozsváron szolgáló fiatalok száma 1935-ben: 12 leány és 6 fiú. (*Lelkipásztori levél*, 1935. dec. 10.)

² A kutatás során eddig nem került elő a 27., a 29., és a 33. sorszámú levél.

³ A 2., 5., 6., 7., 8., 10., 12., 17., valamint a 9., 11., 13., 14., 15., 16., 18., 19. számú levelek és plakátok fénymásolatban állnak rendelkezésre. Ezeket Szabó Edit jelenlegi kidei gondnok gyűjtötte össze, a fénymásolatokat Bonczidai Dezső unokaöccsétől, a későbbi kidei lelkipásztortól, Bóné Lajostól kapta. Bíró Berta unitárius papnénál összesen hét, a 8., 11., 13., 14., 15., 16., 17. számú levelek alálhatók. A 35. levelet Beke Endre, volt kidei gondnok örizte meg. Ezúton is köszönöm nekik, hogy a leveleket rendelkezésemre bocsátották.

Kolozsváron, az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárában,⁴ valamint a legnagyobb számban – 61 levél – a lelkész távoli leszármazottainál Székelyudvarhelyen lelhető fel.⁵ Így most összesen egy 107 – melyből 40 különböző sorszámú – levélből álló korpusz áll az elemzés rendelkezésére, illetve egyéb tárgyi és írott dokumentumok, például az ugyancsak Bonczidai Dezső által készített plakátok, vallásos/külmisziós estélyek programjai, szórólapok, aranymondások.⁶

Jelen tanulmány kiindulópontja a fentiekben röviden bemutatott egyedülálló szöveggörpusz,⁷ amelyhez kiegészítő és sok esetben kontrollforrásként felhasználtam az EREL Kolozsvári Egyházmege Levéltárában található *Kide község vegyes ügyei* (1927–1946) csomó iratanyagát, amely leginkább Bonczidai Dezső hivatalos levelezéséből áll. Ezenkívül ugyanitt áttekintettem a Kidére vonatkozó esperesi vizitációs jegyzőkönyveket (1913–1952),⁸ és a kolozsvári egyházmege belmissziói jelentéseit is (1940–1946).⁹ A másik fontos kiegészítő forrása volt a kutatásnak a kidei presbitérium jegyzőkönyve.¹⁰ Ezt Kidében az

⁴ Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: EREL) Kolozsvári Egyházmege Levéltárában (továbbiakban: KEL) a *Kide község vegyes ügyei* (1927–1946) csomó iratanyagában található, 2–23. sorszámú leveleket, valamint a vallásos és külmisziói estélyt hirdető plakátokat Bonczidai Dezső saját maga küldte el az esperesnek.

⁵ Ezek a következők: 1., 2. (melléklettel), 3. (hiányos, csak az 1–2., 7–8. oldalak), 4. (hiányos: csak az 1–2., 7–8. oldalak), 5. (2 db), 6., 7. (2 db), 8. (4 db), 9., 10., 11., 12. (2 db), 13., 14., 15., 16. (4 db), 17. (2 db), 18., 19. (2 db), 20. (3 db), 21. (3 db), 22., 23., 24. (3 db), 25., 26., 28., 29., 30. (2 db), 31. (2 db), 32. (3 db), 34., 35., sorszám nélkül: 1934. okt. 14., 1934. okt. 23., 1935. jan. 15. (3 db), 1935. dec. 10., írógéppel írott: 1942. szept. 1. (2 db), 1. (újra, Bräilou helyszínnel, 1935. július 21.). Az összes plakátot lásd: Ilyefalvi 2012. 222–227. Bonczidai Dezső egyéb iratait: Bonczidai Dezső *írókönyvi lapja* (nyomatott); *Köszönőlevél a külmisziós estélyen végzett segítségért* (1933. márc. 7.) lásd: Ilyefalvi 2012. 228.; *Vázlat lelképásztori levelekhez, Bibliaköri jegyzet* – Bonczidai Dezső füzete (betét lapokkal). Folyóiratokban megjelent Bonczidai Dezső cikkek: *Az Út* 1941. 23. évf. 5. sz. 121–124. Prédikáció-vázlatok; *Az Út* 1931. 13. évf. 7. sz. 181–182. A századik; *Az Út* 1930. 12. évf. 9. sz. 301–302. Egyházfegyelmi szabályzat; *Református Szemle* 1935. április 20–30. Megbeszélések. Nagypénteki úrvacsoraosztás. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Székely Anikónak és családjának, akik lehetővé tették, hogy hozzáférjek a fenti dokumentumokhoz.

⁶ Az összes *Lelképásztori levél* betűhív átiratát lásd: Ilyefalvi 2012. 75–141. A levelek digitalizálása (szkennelése) után a betűhív átiratát Barna Gábor vonatkozó javaslatai alapján történt (Barna 2003). A levelek kézirat formáját, tördelését, egyéb tipográfiai jellegzetességét a nyomtatott, átirat változatban is igyekeztem tartani, amennyire lehetséges volt: megmaradtak a rövidítések, az át- és aláhúzások, kiemelések. A helyesírási hibákat és elírásokat nem javítottam. Az olvashatatlan részeket [...]–el jelöltem.

⁷ Hasonló forrásanyag a néprajzi szakirodalomban eddig nem került elő. Gönczy Pál nagydobronyi református lelkész szibériai fogsága alatt ugyan levelezés útján kommunikált gyülekezetével és családjával, de ott a levélírás volt az egyetlen kapcsolattartási lehetőség: Molnár 1997.

⁸ EREL KEL Vizitációs Jegyzőkönyv 1913–1952.

⁹ EREL KEL Belmissziói jelentések, 1927, 1940–1946.

¹⁰ A kidei presbitériumi jegyzőkönyvek a kidei egyházközség tulajdonában vannak (KRE Pj). Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Nagy Tibor jelenlegi kidei református lelkésznek, aki a jegyzőkönyveket számomra hozzáférhetővé tette és mindenben készségesen segítségemre volt.

1928–1946-ig tartó időszakban – egy-két kivételes esettől eltekintve – Bonczidai Dezső lelkipásztor vezette.

A lelkipásztor helyi „emlékezetét” gyűjtve többször végeztem terepmunkát a Borsa-völgyében. Először 2009 májusában, majd 2009, 2010 és 2012 nyarán készítettem fél-strukturált interjúkat Kidében. Összesen kilenc olyan adatközlővel beszéltem, akik személyesen is ismerték a lelkipásztort, illetve három olyan helybélivel, akiknek bár személyes kapcsolata nem volt vele, a lokális hagyományok révén ismertek róla szóló történeteket.¹¹ Ezenkívül a későbbi kidei lelkipásztorral, Bóné Lajossal – Bonczidai Dezső unokaöccsével – készítettem interjúkat 2009 nyarán Tasnádon.¹²

Milyen igényeket elégítettek ki Bonczidai Dezső sajátos lelkületű levelei? Egyáltalán szükségük volt-e a falubelieknek rájuk, s ha igen, miért? Miért ír egy 388 fős kis gyülekezetben a lelkipásztor hetente nyolcoldalas kézzel írott levelet a híveknek? Mi indítja erre a szokatlan tevékenységre? Hogyan valósítja meg? Mik kerülnek bele a levelekbe? Annak ellenére, hogy a két utcából álló falu pár száz fős gyülekezetében a hívekkel napi kapcsolata volt, a lelkipásztor a kommunikáció egy új formáját választotta. Miért? Tanulmányommal ezekre a kérdésekre próbálok választ adni.

Lelkipásztori hivatás a két világháború közötti Erdélyben

Mivel a szövegek megalkotója a lelkész, ezért mindenekelőtt az ő motivációit, státusát, szerepét kell megvizsgálnunk, hogy értelmezni tudjuk azokat, és később tágabb kontextusban is elhelyeződhetnek.¹³ A protestáns közösségekben a lelkipásztornak mindig kiemelt szerepe volt a mindennapi vallásos élet területén túl is: a gyülekezetek – a vallásilag egynemű községekben ez gyakorlatilag egyet jelentett a falu teljes közösségével – „szellemi vezetői és

¹¹ A. F. (85 éves, férfi, református); B. B. (86 éves, nő, unitárius); Cs. I. (85 éves, nő, református); J. L. (89 éves, nő, református); J. M. (82 éves, nő, református); L. V. (86 éves, nő, gr. katolikus, román); N. I. (82 éves, nő, református); B. E. (87 éves, férfi, református); Sz. Á. (70 éves, férfi, református). Az összes interjút lejegyezve lásd: Ilyefalvi 2012. 181–214.

¹² Gyűjtés ideje: 2009. júl. 17–18. B. L. (= Bóné Lajos, 1928–2010.) Kidében szolgált előbb mint negyedéves teológus, később mint lelkipásztor 1952–1974 között. Az interjú Bonczidai Dezsőről szóló részzeit lásd: Ilyefalvi 2012. 205–214. Ezúton is szeretném megköszönni Lajos bácsinak és Margit néninek, hogy két napon keresztül vendégük lehettem és elbeszélgettem velük a kidei időkről.

¹³ A magyar néprajztudomány csak az utóbbi időkben fedezte fel a falusi értelmiségi – tanító, lelkész – életpálya forrásértékét. Az elmúlt két évtizedben számos munka jelent meg, mely ezt a hiányt hivatott pótolni. A teljesség igénye nélkül: S. Lackovits 1996; Ozsváth 2009; Keszeg 2008a; Nagy – Hermán – Nyitrai 2001; Keszeg 2005/2006; Ozsváth 2011, Vajda 2011; Kiss 2011.

irányítói voltak, nemcsak hitbuzgalmi, hanem általános világnézeti, sőt politikai tekintetben is.”¹⁴

A 19. század végére nagy méreteket öltött szekularizálódás ellensúlyozására¹⁵ valamennyi nagy egyház missziós tevékenységet indított el különféle módokon, legfőképpen hitgyakorlatra irányuló, belső reformokkal.¹⁶ A magyar református egyházon belül a 20. század első harmadában indult el a *belmisszió*.¹⁷ Ez az *ébredési mozgalom*¹⁸ – részben a puritán hagyományokhoz kötődve – a hitélet elmélyítését tűzte ki célul, elsősorban a biblia rendszeres olvasásán, közös éneklésen és imádkozáson, házi istentiszteletek megtartásán keresztül.¹⁹ Ennek megfelelően a lelkési szerep is változott. A század eleji belmissziós irányzatok bár nem tagadták a „politikai és kulturális kérdések iránti érdeklődés szükségességét, [...] de támadták a gazdálkodást központi kérdésnek tekintő, intenzív társasági életet élő magatartást, helyette a hívek lelki életével személyesen törődő, családokat és betegeket rendszeresen látogató, hitbuzgó típust”²⁰ támogatták.

A trianoni döntést követően a határon túli területek lelkipásztorainak szerepköre a kisebbségi helyzet következtében tovább bővült. Az erdélyi református egyház a két világháború között tudatosan vállalta fel a néphagyomány ápolásának, ezzel párhuzamosan a falu felemelésének, a nép felvilágosításának – korántsem előzmények nélküli – feladatát.²¹ A belmissziós törekvéseken keresz-

¹⁴ Kósa 1993. 20; Kósa 2008. A lelkész szerepben végbemenő változásokról lásd bővebben: Kósa 1993. 20–21. Szépirodalmi művek alapján: Keszeg 2008a. 17–19; Keszeg – Becze 2001. 16.

¹⁵ A protestáns közösségek szekularizációjához vö. Szigeti 2004, 2005. Az erdélyi református vallásos iskolákra vonatkozóan: van der Ende 1982. 84–94.

¹⁶ Sándor 1997. 400.

¹⁷ A belmisszió fogalmának pontos meghatározása többszörösen nehéz feladat. Egyrészt azért, mert „a magyar egyháztörténet-írásban egymás mellett él az ébredés fogalmának tágabb és szűkebb értelmezése” (Kiss 2006. 1344.), másrészt a belmisszió magyar szakirodalma igencsak hiányos, köszönhetően annak, hogy a magyarországi protestantizmus történetét összefoglaló klasszikusnak mondható munkák (pl. Bucsay 1985) általában a hivatalos egyház és az állam viszonyának alakulását tárgyalják, a belmisszió témakörére csupán érintőlegesen térnek ki (vö. Géra 2006. 6.). Tágabb értelemben a 19. század végi nyugati protestáns vallási megújulástól szokás belmisszióról beszélni, amikor is az első intézmények és egyesületek létrejöttek, szűkebb értelemben azonban (magyar viszonylatban) csak az 1940-es évek elejétől szoktak ébredésről beszélni. Kiss Réka tanulmányában ezenkívül arra is felhívja a figyelmet, hogy fontos az ébredés és a belmisszió fogalmak elhatárolása, még akkor is, ha sokszor szinonimaként használják őket: „az ébredés konkrét történeti korszakoktól függetlenül jelölhet vallási jelenséget, belmisszió korhoz kötötten, a kapitalizmus nagyvárosi viszonyai között létrejött vallási-egyházi megújulási törekvéseket, mindenekelőtt a „német belmisszió atyja” Johann Heinrich Wichern (1808–1881) fellépését és szellemi hatását értjük” – Kiss 2006. 1344. Az erdélyi belmisszióra vonatkozóan lásd még: Horváth 1948; Makkai 1938.

¹⁸ Révész 1942.

¹⁹ Sándor 1997. 400.

²⁰ Kósa 1993. 22.

²¹ Így sok esetben paradox helyzet állt elő, amely probléma részletes tárgyalása további kutatómunkát igényel. Jól példázza azonban mindezt a *Református Ifjúság* egyik olvasói levele 1935-ből: „azt kívánják tőlünk, hogy legyünk műveltek, haladjunk a korral s mégis azt mondják, hogy

tül pedig az egyháztagok minden korcsoportját összefogva egységes rendszert épített ki.²²

Az átalakulás, az új eszménykép meghonosodása természetesen nem volt zökkenőmentes,²³ és bár a belmisszió az első világháború idejére Erdélyben már ismert volt, a gyakorlatban még nem élt. Az erdélyi helyzet megértéséhez hozzátartozik, hogy itt a belmisszió – a nyugati vagy akár magyarországi párhuzamokkal ellentétben – a kezdetektől fogva az egyházon belül kezdett el szerveződni, nem pedig attól független, egyesületi formában. Így a 20-as évekre a gyakorlati teológiát képviselők kerültek vezető pozícióba (Ravasz László,²⁴ Makkai Sándor,²⁵ Imre Lajos,²⁶ Tavasz Sándor²⁷), ők uralták az egyházi orgánumokat, ők voltak a teológia tanárai,²⁸ és az egyházi elit oldaláról ők alakították ki az új „bonus pastor”-képet.²⁹

hozzuk vissza régi szokásainkat és viseletünket”. Majd a szerkesztői válasz: „Mí nem azt sürgetjük, hogy térjtek vissza a régi viselethez, hanem mi az egész, az új a teljes, a mai magyar embert sürgetjük, amelyik ilyen értelemben „művelt” és így „halad a korrall (...) Becsületes érdemes férfiak szeretnétek lenni, Krisztus nélkül, magyar emberek is akartok lenni, de úgy hogy apránként megtagadjátok és leszégyenlítek magatokról azt, ami magyarrá tenne. Lelke van fiúk a magyarságunknak s aki azt bírja, az tudja a maga kötelességeit s nem teheti meg, hogy azokra másokat is ne figyelmeztessen.” – Ref. Ifj. 1935. II. évf. 5. sz. 52. Vö. Gidófalvy – Schulz 1912. továbbá az erdélyi néptanítók, falusi értelmiségiek néprajzi gyűjtéseire, illetve „nemzeti felelősségérzetére” vonatkozóan: Ozsváth 2011. 241.

²² Nagy 1991. 330. A rendszer fontosabb elemei: vasárnapi iskola, leány- és fiúbibliakör, legényegyletek, IKE, FIKE, ifjúsági óra, nőszövetség, férfiszövetség stb. Az erdélyi IKE létrejöttéről: Buzogány 2000.

²³ A korabeli lelkészek nem fogadták „egyöntetű lelkesedéssel” az úgynevezett belmissziói munkát. „A viszonyulás megértéséhez csak annyit, hogy a liberalizmus és racionalizmus iskoláján felnőtt református lelkészek nagy része az egyházpolitikai, politikai vagy éppenséggel kulturális tényezőkben látta az erdélyi magyarság, s annak keretén belül a református egyház megmaradását. Ebből a szempontból érthető egye lelkészeknek a belmisszióval szembeni iróniája is.” – Buzogány 2000. 70.

²⁴ Kelemen 1996.

²⁵ Adorjáni 1996b.

²⁶ Adorjáni 1996a, 1999, 2003.

²⁷ Juhász 1996.

²⁸ Részletesen lásd: Kozma – Hatházy 1996.

²⁹ Imre Lajos a kálvinista lelkipásztor hivatásáról alkotott nézeteit Vásárhelyi Józseffel, Makkai Sándorral és Révész Imrével közösen írt könyvében (Imre – Makkai – Révész – Vásárhelyi 1916) fejtette ki először, majd egyetemi tanári székfoglaló beszédét is erről tartotta: Imre 1922. A református lelkész hivatásának „különlegességét és nagyságát abban látta, hogy ez a lelkek átférfálására kap küldetést úgy, hogy szolgálata elválaszthatatlanul összekapcsolódik a nemzeti kultúra értékeinek megteremtésével. A lelkipásztor tehát etikai és kulturális feladattal megbízott nemzetnevelő, aki a maga példaadásával neveli a híveket keresztyén személyiségekké.” – Adorjáni 2003. 30. Ravasz László, Makkai Sándor és Imre Lajos lelkipásztori folyóiratot is indított 1915-ben *Az Út* címmel és azzal a céllal, hogy tudományosan foglalkozzanak a „lelkipásztori és építő egyházszolgálat gyakorlati kérdéseivel”. A szerkesztők az eklézisztika, kultusz, igehirdetés, vallásos nevelés, intézményes és személyes lelkipásztorkodás témaköréhez tartozó írások közzöltek. Az eszmény, a református lelkipásztori kötelességek összefoglalása és tárgyalása

A lelkipásztori szerep mindezek által még inkább túllépett a vallásos élet szféráján, miáltal a nemzetiségi identitás szimbólumainak őrzőjévé, fenntartójává, terjesztőjévé vált. Ahogy azt Keszeg Vilmos írja, ilyenkor „a vallás, a vallásos élet is átértékelődik, a nemzetiségi kultúra részévé [...], a túlélés, a megmaradás egyedüli gyakorlati formájává, intézményévé”³⁰ válik. Így alakult ki egy új értelmiségi típus, a faluapostol, a népnevelő, aki anyanyelvet tanít, kultúrát szervez, oktat, építkezést irányít, pereskedik vagy – esetünkben – hetente nyolcoldalas, kézzel írott levelekkel olykor buzdítja, másszor dorgálja híveit.³¹

Bonczidai Dezső (Szilágyballa, 1902 – Kolozsvár, 1946)

A belmissziót lelkesen képviselő népnevelők egyike volt Bonczidai Dezső is. 1902-ben Szilágyballán született református szülők gyermekeként. Édesanyja Mátyus Ágnes, édesapja Bonczidai Ferenc 20–25 holdas kiscgazda volt, aki emellett egy vegyeskereskedést és kocsmát is üzemeltetett a faluban, így ott az egyik legjobb módú családnak számítottak akkoriban. Nyolc gyermekük közül kettő még gyerekkorában meghalt. Az elemi iskolát a szilágyballai állami iskolában végezte, majd innen került Zilahra a református Wesselényi Kollégiumba, itt tette le az érettségi vizsgát jeles eredménnyel. Bonczidai Dezső rövid önéletrajzában így jellemzi magát:

„Gyerekkoromnak sem volt sok öröme. Születésemről kezdve köbögök. Gyenge, beteges, vézna, kicsi gyermek voltam. Születésemkor senki sem hitte, hogy pár óránál többet fogok élni. Az egész életem egy szakadatlan harc volt az életért. E miatt gyerekkoromban sem szerettem a társaságot. A magánosságot, a csendet, az egyedüllétet szerettem. Sobse tudtam a mások jókedvében, vagy örömeiben osztozni. 1915 febr. 3-án II. gimnazista koromban meghalt bátyám, aki VIII. gimnazista volt. Ez aztán lelkiileg olyan csapás volt rám, amit soha többet helyrehozni, vagy meggyógyítani nem lehetett. Nem csak a testvéremet, bátyámat veszítettem el, hanem a pártfogómat, a tanácsadómat, biztatómat, aki érdemesnek tartotta velem a beteges, csenevész, rosszul fejlett gyermekkel törődni, annyit biztatni, vigasztalni, tanítani. Benne szinte mindent elvesztettem. Nem bántam volna, ha vele együtt engem is eltemetnek. Már akkor tudtam, hogy az én életem egy helyrehozhatatlan törést szenvedett. Kinek volt kedve aztán a tanuláshoz, begedüböz, az életbe? Egyedül maradtam-lelkileg.”³²

---

majd az 1937–38-ban megjelenő kézikönyvben érte el csúcspontját: Imre és mtsai (szerk.) 1937–1938.

³⁰ Keszeg – Becze 2001. 16. Vö. Péntek 1998. 1123–1127.

³¹ A lelkésztypust jól példázzák Balázs Ferenc szociográfiájának sorai: „A palástomat magamra öltöm: pap vagyok. De elsősorban próféta! Szólok az igazságot, hirdetem az igazibb, teljesebb, istenibb élet szükségességét, akár élvezik a hívek beszédeimet, akár nem. Lennem kell a falu élő lelkiismerete, a jóság fölmutatója, a gyarlóság ostorozója... Vezetnem kell népemet élete minden fordulatában... Bele kell avatkoznom gazdálkodásába, építkezéseibe, ruházkodásába, szabad idejének fölhasználásába” – Balázs 1936. 193.

³² EREL KEL Kide község vegyes ügyei. Bonczidai Dezső kidei ref. lelkész rövid önéletrajza.

Szintén innen tudjuk, hogy először ötödikes gimnazista korában prédikált otthon, saját falujában, áldozócsüörtökön, és azután egy fél évig helyettesítette vasárnaponként az akkori szilágyballai lelkészt. Hatodikos és hetedikos gimnazista korában Kerekes András vallásánára vezetésével végigjárták a nagyobb Szilágy megyei gyülekezeteket, prédikálni és a (román megszállók által kissé megrongált) kollégium részére adományokat kérni. Ezekben az utakon majdnem mindenütt ő prédikált. Érettségi után egy évig Óraljaboldogfalván,³³ Kendeffy gróf három gyermekének volt a nevelője. Ottani tartózkodása alatt is, amikor lehetett, prédikált.

Teológiai tanulmányait Kolozsváron végezte 1922–1926 között.³⁴ Tehát az erdélyi belmisszió – fentebb említett – legmeghatározóbb alakjai voltak egyetemi tanárai. Emellett László Dezső,³⁵ a későbbi IKE utazótitkár, a Vécsei Szövetség³⁶ tagja is évfolyamtársa, jó barátja volt. 1935 novemberében szentelték fel Kolozsvárott. A teológia elvégzése után segédlelkészi szolgálatot végzett Szamosújváron, Sóváraddon, Kibéden, illetve Széken. Itt ismerkedett meg és házasodott össze Szováti János széki református kántor nevelt leányával, Ajtai Sára (1906–1948) tanítónővel. Gyermekek nem voltak, egy Bukarest utcáin hányódó árvagyereket vettek gondozásukba. 1941-től belmissziói és tanügyi előadói tisztséget töltött be az egyházmegyében. 1946-ban, mindössze 44 évesen, tüdőgyulladás következtében halt meg Kolozsváron a református kórházban. A halála előtt három évvel írott rövid önéletrajzában visszatekintve Kidéről kimerülve és fásultan szól:

„[...] immár a 15 éve szolgállok, ebben az azt hiszem Erdély legszegényebb s egyik legnebezesebb gyülekezetében. [...] Mit mondjak még? Sokszor elkeseredtem, sokszor megbántam egy-egy pillanatra azt, hogy pap lettem, látva azt a túlekedést, anyagiasságot, ami közöttünk van. Láttam, hogy nem elég e földön, ha valakinek csak Krisztus a barátja. Csakis azt mondhatom mindenkinek: ne menj papnak – emberileg szolgálva – ha nincs külső megjelenésed és protekciód. Utolsó maradsz. Kidében maradsz, ahonnan mindenki mindig csak menekült. Nincs fekváltás. Viszont sokszor nagy örömmel és hálaadással láttam és látom most már minden napon, hogy: Az Úr szeretete által jól van minden.”³⁷

A falu és lelkipásztora

Bonczidai Dezsőt 1928. július 1-jei dátummal nevezte ki Makkai Sándor püspök Kidébe helyettes lelkésznek. A kidei egyházközség és református gyülekezete a levéltári anyag tükrében nem tartozott a „könnyű és szívesen vállalt” falvak közé. Ezt támasztják alá a gyakori lelkészváltások is: a lelkipásztorok

³³ Sântămăria-Orlea, Románia, Erdély, Hunyad megye.

³⁴ 1920-as évek kolozsvári teológiájáról lásd bővebben: Adorjáni 1996a.

³⁵ Cseke (szerk.) 2004.

³⁶ Nagy 1937. Legújabbban: Fekete 2002, 2011.

³⁷ EREL KEL Kide község vegyes ügyei. Bonczidai Dezső kidei ref. lelkész rövid önéletrajza.

általában csak egy-két évig maradtak, s utána mindenki kérte mielőbbi áthelyezését.³⁸ Bonczidai Dezső a megérkezése után bizalmas levélben írta meg espere-sének, hogy nem fogadták szívesen a faluban: „A hivek igen nagy gyanakvással és ellenséges magatartással fogadtak a miatt, hogy a Főt. Püspök Úr megkérde-zésük nélkül nevezett ki engem Kidébe. E miatt olyan a hangulat, hogy tőlem, a Csáky részére megajánlott képét megakarják vonni ...”³⁹ Ebben a levélben már az összes problémával szembesülhetünk, amivel a későbbiek során az új, fiatal lelkésznek és feleségének meg kellett küzdenie: a kidei egyház pénztelensége, a református iskola állandó fenyegetettsége a román állami hatóság által,⁴⁰ a Kidéhez közeli szórványgyülekezetekben (Csomafája, Kolozsborsa) való szolgál-at kérdése, a kidei gyülekezet „nehéz”, passzív hozzáállása. Ennek ellenére megérkezése után alig egy hónappal már megkezdte aktív munkáját: a presbiteri jegyzőkönyv szerint 1928. augusztus 12-én megalakult a kidei református nő-szövetség.⁴¹ Az első években szinte folyamatos viták és harcok zajlottak a kepe és a papi díjlevél körül, amelyek lecsendesedése után helyzete megszilárdult annyira, hogy 1932–34 között már a jelen tanulmány középpontjában álló leveleket is elfogadták tőle. 1934-ben végül maga a kidei református gyülekezet hívta meg Bonczidai Dezsőt, hogy legyen rendes lelkésze a falunak.⁴²

Bonczidai Dezső feleségével tizennyolc évet töltött Kidében, ami az elő-dökhöz képest jóval hosszabb időt jelentett. Érthető módon így a faluban az

³⁸ *Lelkipásztori levél* 18. (a kidei református papok felsorolásával); EREL KEL Kide község vegyes ügyei. Bonczidai Dezső: Ref. papok életrajzi adatai. Átírva: Ilyefalvi 2012. 144–154. Ugyanez volt a helyzet a katolikus papokkal is, melyet érzékletesen örökített meg Nyíró József – részben Kidéről is szóló – *Isten igájában* című regényében: Nyíró 1990. 174–175.

³⁹ EREL KEL Kide község vegyes ügyei. 562/1928. A teljes levelet lásd: Ilyefalvi 2012. 158–159.

⁴⁰ A két világháború közötti felekezeti iskolákról bővebben: Boldizsár Zeyk 2011. 39–44; Miko 1998. 116–122. A kidei egyháznak az 1700-as évektől kezdődőleg nagyjából az 1880-as évekig volt felekezeti iskolája. Bonczidai Dezső szerint valamikor 1871–1881 közt adta át az egyház az államnak az iskolát. Így egészen 1919-ig nem volt felekezeti iskola, csak 1919. augusztus 24-én határozták el a református felekezeti iskola felállítását. 1921-ig a népházban tanítottak, majd 1921 nyarán alakították át a kántori telken lévő istállót és csúrt iskolának, amelyet aztán Bonczidai Dezső lelkipásztorsága alatt 1928-ban bővítettek ki először. 1933-ban a tankötelesek száma 51 volt, ebből 45 tanuló járt a református iskolába. A felekezeti iskola „megtartása” rengeteg energiát igényelt, erről tanúskodik többek között az a számtalan hivatalos levél, melyet ez ügyben Bonczidai Dezső írt, de az ez ügyben végzett tevékenységét az adatközlők közül is többen kiemelték. Miko Imre utal arra, hogy a három típusú iskola között az állami magyar szekció és a felekezeti iskola közötti küzdelem is igen kieleződött: Miko 1998. 117. Ez így volt Kidében is, melyet jól tükröz Bonczidai Dezső és az állami tanító és igazgató közötti folyama-tos konfliktus: Ilyefalvi 2012. 173–176.

⁴¹ KRE Pj. 1928. augusztus 12.

⁴² „... Míután a megjelent választok egyhangulag Bonczidai Dezső lelkész aa meghívása mellett nyilatkoznak s szavazást senki se kívánt: küldöttség a II. t. c. 18.§-a alapján Bonczidai Dezső lelkész aat a kidei református egyházközség törvényesen megválasztott lelkészének jelenti ki, a mit a választó közönség nagy lelkesedéssel és éljenzéssel vesz tudomásul.” – EREL KEL Kidei egyházközség vegyes ügyei, 92/1934.

ideális, az „etalon”, a „jó” papot máig ő testesíti meg, jelzésértékű az is, hogy egyedül őt és feleségét temették a templom mellé.⁴³ A kideiek emlékezete szerint az sem véletlen, hogy Bóné Lajost, Bonczidai Dezső unokaöccsét hívták magukhoz az egyetem elvégzése után (mintegy „Bonczidai-utódként”) református lelképásztornak. Látható, hogy mindenképpen Kide 20. századi mindennapi történetét formáló, meghatározó személyről van szó. Halálának 60. évfordulójára a faluban megemlékezést tartottak, amelyre a fentebb említett Bóné Lajost hívták vissza prédikálni, az ünnepélyt pedig Bonczidai Dezső sírjának megkoszorúzásával zárta a gyülekezet.⁴⁴

Az interjúk alapján a kideiek emlékezetében elsősorban egy nagyon „ügyesen”, „szépen” prédikálni, szónokolni tudó lelkész alakja jelenik meg,⁴⁵ akinek nagy tehetsége volt a zenéhez is. Hegedűvel kísérve tanította az énekeket, sokszor helyettesítette a kántort,⁴⁶ és dalárdát vezetett.⁴⁷ A gyülekezet nagy része elismerte.⁴⁸ Megjegyzik, hogy nagyon „tevékeny” ember volt, tartott vasárnapi iskolát, különböző ifjúsági alkalmakat vezetett be, beindította a férfi- és nőszövetség munkáját, vallásos estélyeket szervezett, heti több bibliaköri alkalmat bonyolított le, színdarabokat tanított be a feleségével. Kitűnő nevelő, tanító és „nagy magyar” ember volt,⁴⁹ de emellett a róla szóló történetek azt is kiemelik,

⁴³ Ezt az adatközlők is megerősítik: B. E.: „de hogy ha ne lett volna olyan ember (nevet), amilyen vót, akko nem türte volna meg az egyházközség, hogy pont oda temessék a templom mellé. Ezt, eztet ő kiérdemelte! Hogy mié, eztet az ő viselkedése mondta meg.”

⁴⁴ B. E.: „Szépen beszélt most legutóbb a nagybátyjáról. Szépen bizonytságot tett Bonczidai Dezsőről. Azé ragaszkodtunk hozzá, mert tudtuk, hogy akkor végzett a teológián. Bonczidai Dezső 18 évet volt lelképásztor itten. [...] és az egyházkerületet felkértük, hogy ha már Bonczidai Dezsőnek utódja, akkor engedjék meg, hogy jöjjön ide lelképásztornak. El is jött aztán!”; Lukács Éva: Kide. Idősek vasárnapja. *Szabadság* 2006. november 1. (szerda) XVIII. évfolyam, 255. sz. 9.

⁴⁵ B. E.: „Szerettem hallgatni, olyan érett, úgy beszélt Bonczidai is, megfogta az embernek a gondolatát, s az mindig tartotta, úgy tartotta! Nem is tudja mondani senki a faluba, hogy nem vót híres prédikátor Bonczidai Dezső.” A. F.: „nagyon nagy jó szónoki tehetsége volt, me legtöbbször szípoztak a hívek amikor prédikált. Úgy a... úgy a lelkükre tudott prédikálni, hogy sírtak a hívek.” J. L.: „nem vót nagy ember, de nagyon jól prédikált. Ajajajajaj. Aztat nem érték fel, csak Csiha Tiszteletes Úr a prédikálásával. Olyat prédikált, na.”

⁴⁶ B. B.: „Tudott hegedülni, tudott harmoniumon játszódni, úgyhogy Istentől áldott táltumjai voltak neki.”

⁴⁷ B. E.: „három szóllamba be tudta tanítani a dalárdát. Tessék elképzelni, falun három szóllamba, behúzni azokat a, azokat a hangokat, akik, akiknek, akiknek mondjuk még nem volt iskolájuk se. Gyönyörű vót kérem!”

⁴⁸ B. E.: „Ha ne lett volna jó, [...] akkor nem kapott volna helyet pont a templom mellett. Mert más lelképásztor is itt vót, és beteg vót, és el van temetve, de senki nem kapott csak Bonczidai Dezső és a társa, azé’ me’ megbecsült ember vót a faluba.”

⁴⁹ B. E.: „[...] nagy magyar ember vót, nem vót aztat hogyan... fogta tartotta, mind a magyarságot mind a hitet.” B. E.: „[...] sokat öntött belénk, sok hitet, sok tisztességet, sok érzést, magyar érzést, mindent.” J. L.: „Mondom, nagy magyar vót, nagy magyar vót, nagy, nagy. Még egyszer gondoltam megütik egyszer. Igen, lehúzták a rományok a csizmáját, most jut eszembe, mikor bójótek, s a fejéhez vágták. Me’ nem vót jó egyiknek sem, el akarták venni, de hát kicsi

hogy nagyon pontos, „erőszakos”, „szigorú”⁵⁰ volt mind a hívekkel, mind pedig saját magával szemben. Fizikumát leginkább a kicsi,⁵¹ beteges,⁵² tüdőbajos jelzővel illették.⁵³

A presbitérium Bonczidai Dezső halála utáni ülésén írásba foglalta, hogy mi mindent köszönhet a kidei református gyülekezet szeretett lelkészének: „Kovács András gondnok előterjeszti, hogy mi mindennel gyarapodott az egyház Bonczidai idejében 12. pontban [...]”⁵⁴ II. Lelkiekben: 1. Megszervezte a férfi bibliakört. 2. Megszervezte a női bibliakört. 3. Megszervezte a férfi szövetséget. 4. Megszervezte a nőszövetséget. 5. Megszervezte a fiú ifjúság bibliakörét. 6. Megszervezte a leány ifjúság bibliakörét. 7. Iskolás gyermekeknek is vezette a vasárnapiskolát. 8. A naponként megtartott bibliaórákon kívül éveken keresztül szerkesztette és sajátkezűleg írta, tartalmas és értékes (lelkipásztori leveleit) a gyülekezet családjaihoz.”⁵⁵ Az utolsó pontból látható, hogy gyülekezetének fontosak voltak levelei, hiszen 1946-ban már 11 éve nem írta azokat, mégis feljegyzésre méltónak tartották.

A két világháború közötti református sajtó Erdélyben

Többen megfogalmazták már: a protestáns felekezetek körében az ígéhirdetés mellett kiemelkedik az írás-olvasás jelentősége azon eszközök között, amelyekkel Isten szava eljuthat a hívekhez. Tüskés Gábor szerint ezt még a vallásos szférán túlra is kiterjesztették, és arra hívja fel a figyelmet, hogy a protestáns népi kultúra egyben „könyvkultúra, műveltségi kultúra, melyben a könyv – nemcsak a Biblia –, az iskola és az oktatás egészen más helyet foglal el,

---

ember vót, kicsi vót a lába is. Egyiknek se nem vót jó a csizmája! És akkor vissza, odaverték a papnak a fejéhez a csizmát!”

⁵⁰ J. L.: „Aztán templomba, aki nem ment el, annak jajj vót a gyermekeknek, annak pontosan minden vasárnap ott kellett lenni. Na!” N. I.: „Bonczidai tiszteletes úrnál nagyon megvót a szigorúság, ott nem vót szabad késni se iskolából, se vasárnapi... minden vasárnap vót vasárnapi iskola. 9 órára mentünk a vasárnapi iskolába és 10-kor vót a templomozás.” B. L.: „Na, hát Bonczidai Dezsőéknél megvót az étkezésnél, úgy ahogy azt azóta is gyakoroljuk, a szigorú rend, tehát együtt kellett étkezni, nem vót az, hogy a gyermek elkalandozik, vagy nem vót az, hogy evés előtt nem imádkozunk és utána ne köszönjük meg, hanem egy ilyen nagyon fegyelmezett házirendben éltek.”

⁵¹ N. I.: „Hát úgy képzelj el egy olyan kicsi ember vót. Olyan kicsi igénytelen ember vót, kicsi, de nagyon nagyon szépen beszélt és nagyon nagyon összefogta a híveit.” B. L.: „kicsi emberke vót, mint egy gyerek. Neki vót a legkisebb csizmája, ahogy Horváth Jóska bácsi mondta, a suszter és a csizma szárán úgynevezett húzóján kehely alakú varrással vót felvarrva.”

⁵² L. V.: „Ó, beteges vót. Beteges vót, köhögött.” B. E.: „[...] nagyon nagy beteg ember vót, baj vót a szívével és a tüdejével olyan hóghurutja vót nekije.”

⁵³ Cs. I.: „Jó vót minden esetre, csak beteg vót, tüdőbajos vót, a felesége is... szóval gyerekük nem vót, felesége is mittudomén beteg vót mindég.”

⁵⁴ Terjedelmi korlátok miatt csak a „lelkiekben” gazdagodott részt közlöm, a tárgyiakat nem.

⁵⁵ KRE Pj. 1946. január 28.

mint a katolikus népi kultúrában.”⁵⁶ Ez a tény még inkább tetten érhető a belmisszió törekvéseiben. A tárgyalt korszakban a református sajtó rendkívül felvirágzott és sokszínűvé vált. A belmisszió célcsoportjainak megfelelően szinte mindenkinek saját lapja volt. Jól illusztrálja mindezt a korabeli *Erdélyi Református Naptár* borítóján szereplő kép is, amely egy falusi családot ábrázol, és minden alak valamilyen könyvet vagy füzetet tart a kezében, illetve olvas.

A Nőszövetség lapja (*Református Család*)⁵⁷ 1929-től az első két évben havonta kétszer, majd havonta egyszer, a földműves, iparos ifjúság, az IKE és a Leányszövetség lapja (*Református Ifjúság*)⁵⁸ 1933-tól havonta, a gimnazisták lapja (*Ifjú Erdély*)⁵⁹ 1923-tól, a gyermekek lapja (*Az Én Kicsinyeim*) 1924-től jelent meg. Ezekon kívül szaklapok, egyháztársadalmi és világnézeti folyóiratok láttak napvilágot, mint például a *Káhinista Világ* (1927), amely 1934-től *Kiáltó Szó* címen jelent meg havonta. A nagyobb egyházközösségek is megjelentettek lapokat (ilyen volt például Kolozsváron a *Reformátusok Lapja*).⁶⁰ Az időszaki sajtótermékek mellett az erdélyi egyházkerületi igazgatótanács könyvkiadóként is működött, elsősorban hitépítő traktátusokat, énekeskönyveket, könyvnaptárakat adott ki, de gyakorlati teológiai (ágendák, prédikációs kötetek stb.) vagy ritkábban szépirodalmi művek megjelentetésére is vállalkozott.⁶¹

De a belmisszióknak sok saját helyi vagy magán lap létrejöttét is köszönhetjük. Korai példa erre a Magyarországról Erdélybe érkező Torró Miklós *Gyetyafény* című „kéthetekenként megjelenő belmissziói lapja”, melyet az akkori pókafalvi lelkész egymaga szerkesztett 1914-től, vagy az Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetségének kézzel (!) írt *Evangéliumi Munkás* című újsága. A folyóirat-indítás „szükségességét”, azt, hogy Isten ígését a rendelkezésünkre álló új technikai eszközök révén is közvetíteni kell, legjobban a sáromberekai konferencia napjai alatt indított *Tábortűz*⁶² című, szintén kézzel írt folyóirat mutatja, amelyet ráadásul ugyanolyan stencilgéppel sokszorosítottak, mint Bonczidai Dezső *Lelkipásztori leveleit*.

Bonczidai Dezső *Lelkipásztori levelei*

Bonczidai Dezső levelei végig megtartották a kapcsolatot a szájhagyománnyal, a mindennapi életvilággal, hiszen leginkább a kideiekről és a kideieknek szóltak, ugyanakkor a vallásos és történeti irodalom elemei is nagy-

⁵⁶ Tüskés 1987. 229.

⁵⁷ A Romániai magyar irodalmi lexikon szócikke: <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/3708/>

⁵⁸ <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/3702/>

⁵⁹ <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/1555/>

⁶⁰ Sipos 2002. 28–30.

⁶¹ Sipos 2002. 28–30.

⁶² EREL László Dezső hagyatéka.

számban beépültek a szövegekbe. A leveleket már szerzőjük is többféle funkcióval ruházta fel. Egyszerre töltötték be a kommunikáció új csatornájaként a híradás, értesítés, tájékoztatás; az emlékezés, a múlt megőrzésének (például lokális történetek közlése); valamint az igehirdetés funkcióját. Összességében erősítették a kidei református lelki közösséghez való tartozást.

A szövegek alapvetően egy sajtósági viszonyrendszeren belül jelentek meg, hiszen a leveleket a lokális közösség egy köztisztelőben álló, közismert alakja, a református gyülekezet lelkipásztora írta. Így az egyszemélyes „szerkesztőség” képviselte és közvetítette kihelyezett intézményként magát az egész református egyházat, s mint a fentiekben láttuk – a felekezeti arányok szerint és miatt – egyben a többségi magyarságot is. A levelek műfajilag leginkább az akkori felekezeti vagy a mai gyülekezeti újságokhoz hasonlíthatóak,⁶³ ám annál sokkal személyesebbek és mindenestre aktuálisabbak voltak, amelyet egyszerre implicált a szerző által választott műfaji keret: a magán és hivatalos levél közötti érdekes átmenet, és az a körülmény, hogy ő egymaga írta és szerkesztette ezeket.

Azáltal, hogy leveleiben a vasárnapi prédikációéhoz hasonló, református liturgiai hagyományra építő struktúrát alkalmazott (igehirdetés, rövid bibliamagyarázat, tanulságos történetek, gyülekezeti hírek, adakozóknak köszönetnyilvánítás, ének, imádság), a szakrális térbe emelte és egyben legitimizálta is őket. A kompozíción túl a szövegek nyelvezete is erre épített azáltal, hogy a kereszténység szempontjából ritualizált nyelvhasználattal élt, hiszen a lelkipásztor tegezte a híveket leveleiben – a *minden keresztény felebarátom* értelmében –, miközben a profán, hétköznapi világban a magázó formulát használta. A levelek kezdő megszólítása és címzettje mindig: „Kedves Testvérem!”. A szerző végig olyan retorikát használt a levelekben, amely által a tényközlésen túli szándéka, saját véleménye és érzései, attitűdje – a levél⁶⁴ műfajának is megfelelően – minden esetben nyilvánvaló volt. Sokszor az igehirdetés, bibliamagyarázat részhez kiválasztott példák, példázatok szoros kapcsolatban álltak a helyi történésekkel, amelyek révén így a közvélemény alakítását is megcélozta a lelkipásztor. A levelekben és a vasárnapi prédikációkban sokszor tudták, hogy kiről van szó.⁶⁵

„Kedves Testvérem! Sokat tépelődöm mostanában azon, miért van olyan kevés látszatja köztünk az Isten beszédének, miért olyan üresek a templomban a padok, miért olyan álmos az éneklésünk, miért olyan nagy a közönyösség, miért nem térnek az emberek Istenhez, miért nem javulnak meg, miért vannak köztünk rossz példát adó családapák, részeges presbiterek, megesett lányok, miért van köztünk annyi bűn, és erőtlenség, amennyi csak az utolsó levélom óta is felszínre, napvilágra került itt köztünk?” „Nem vesszük komolyan azt a fogadástételt, amit Istennek teszünk. A legutóbb is a

⁶³ Leginkább az akkori *Református Naptár* és a *Református Ifjúság* stílusát, rovatait követi a szerző.

⁶⁴ A *levél* az én reprezentálásának egyik formája, de itt egyben a lelkipásztor reprezentálása is. Vö. Keszeg 2008b. 247.

⁶⁵ J. L.: „Há’ mindenkinek majdnem, és köszöntőket írt, karácsonyra, mindenre, aztán ha rosszat csinált valamelyik azért’ is, megírta, szóval egy biblia ... ami ott történt a bibliában, az az ember, aki valami olyasmit csinált vegye észre magát, azért’ írta, azért’ írta a leveleket aztán.”

Jézus Krisztus szent asztala mellett ígérted és fogadtad, hogy »Istennek a Jézus Krisztusban megjelent kegyelméért, Te egész életedet Ő neki szenteled s már e jelenvaló világban, mint az ő megváltottja szentiül és feddhetetlenül igyekszel élni.«? Ezt cselekedted? Megtartottad ezt a fogadást? Ha ezt tetted volna, ha megtartottad volna ezt a fogadást, akkor nem lennél gúny tárgya, gyermekeid és mások előtt, akkor nem estél volna el, nem kerültél volna a falu szájára, de nem is lenne olyan szomorú, átkos megterbel az életed.»⁶⁶

A szerző leveleiben gyakran élt az igehirdetésekor is alkalmazott szónoki műfajokkal, amelyekben a reális beszédkapcsolat imitálása történt meg. A levelekben egyébként is jellemző volt a párbeszédre vagy „álpárbeszédre” törekvés, a visszacsatolás keresése. Szóban elhangzott kérdésekre így adott választ például a „lelkipásztor felel a hozzáintézt kérdésekre” rovatban.⁶⁷

Felmerül a kérdés, hogy ha tulajdonképpen ugyanaz íródott le a hetenkénti levelekben, ami szóban elhangzott vasárnap az istentiszteleten, bibliakörön vagy a személyes találkozáskor, akkor miért volt arra szükség, hogy mindezt írásban is rögzítse és terjessze a lelkipásztor?⁶⁸ Hogyan olvasták a kideiek a leveleket? Bár ennek a kérdésnek a megválaszolására nagyon kevés adatunk van, valószínűsíthető, hogy a családfő olvasta fel azokat az egész családnak, hangosan.⁶⁹ A lelkipásztor levelei által tehát egy újabb alkalom jött létre, amikor családi körben az evangéliumról vagy az egyház ügyeiről beszéltek.

Bár Bonczidai Dezső levelezése egyoldalúnak tűnik, minden kommunikáció szociális és kölcsönös cselekvést jelent, sohasem csak üzenetküldést. P. Szilcz Dóra, kommunikációkutató megfogalmazása szerint az egyházi kommunikáció a kommunikáció olyan formája, „mely elsődlegesen az emberek hitére irányuló kérdések diszkutálását vallja magáénak.”⁷⁰ Az egyházi hatékonyság problémája tehát egyben kommunikációs probléma is. Az egyház sajátos küldetéstudata eleve az „evangélium kommunikálására” irányul, ezért elsődleges kérdés, „hogy a különböző egyházak és felekezetek miként képesek érthetővé tenni, nyilvánosan prezentálni az általuk képviselt ügyet”.⁷¹

⁶⁶ *Lelkipásztori levél 6.*

⁶⁷ *Lelkipásztori levél 4., 10., 14.*

⁶⁸ Az írás/oralitás problematikájához: Nyíri 1994. 16; Keszeg 2008. 86.

⁶⁹ Vö. Szabó 1981. 46. Szabó László szerint paraszti olvasás még sok esetben a szájhagyomány törvényeihez igazodik, általában többször újraolvassák. Egyik kidei adatközlőm gyerekkori emlékei szerint Bonczidai Dezső leveleit is ilyen módon olvasta fel nekik édesapjuk elejétől a végéig. B. E. „A család olvasta, otthon a családban, amikor mi kaptunk kézhez, akkor édesapám felolvasta. [I. E.: *Az egészet?*] Az egészet. Két lapból tartott, két lapból. Elolvastuk, aztán örvendeztünk. Mindenesetre jól lehetett a lélekben növekedni.” B. E. több évtized után is szó szerint idézett az egyik levélből.

⁷⁰ P. Szilcz 2007. 78.

⁷¹ P. Szilcz 2007. 78. Vö. Hoppál 1970. 37; Kádár 2005. 80, 164, 192.

Bonczidai sajátos kommunikációja révén a falu és a lelkipásztor viszonyáról, valamint a közösség formálásának mikéntjéről is egy egészen közeli képet kapunk.⁷²

A levelek vizsgálatához a tartalomelemzés módszerét használtam,⁷³ amelynek segítségével az alábbi fő motívumokat állapítottam meg: 1. levél, levelezés 2. lelki élet gondozása, az evangéliumi üzenet átadása 3. egyházi elvárások – lokális szokások 4. bibliaolvasás, könyvkultúra, iratterjesztés 5. vallásos alkalmak, gyülekezeti élet szervezése 6. lokális történetek 7. a világ, amelyben élünk – a modernitás problémái.

1. Levél, levelezés

Bonczidai Dezső leveleiben saját maga is többször reflektál az általa választott kommunikációs formára, a levelezésre.⁷⁴ Annak célját már az első levélben kifejti:

„Kedves Testvérem, mikor e sorokat kezdedbe veszed, ne ijedj meg és ne idegenkedj tőle, mert ez nem egy új adókönyv, vagy talán egy újabb gyűjtő, amellyel a zsebedet és a türelmedet akarom újból próbára tenni. – Nem! Ez csupán egy levél, amelyet én a lelkipásztorod írok Hozzád testvéri szívvel, testvéri szeretettel. Mostantól kezdve, minden második héten egy-egy ilyen lelkipásztori levéllel foglak megkezesni és csak arra kérek, hogy leveleimet fogadd el s ha elolvastad, add tovább másoknak is, hadd olvassák ők is. Ezekkel a levelekkel nem zavarni akarlak, nem kellemetlen perceket akarok Neked szerezni, hanem testvéri szívvel és szeretettel akarok ezekben Hozzád szólni, mint lelkipásztorod.”⁷⁵

A levélírás második évében újra megfogalmazza erőfeszítésének lényegét, miszerint „kiáltó szó akarok lenni én is számodra e lelkipásztori levelek által, hogy ezek által minden héten csendüljön meg szavam házadban és szivedben. Ha beteg vagy [...] ágyad mellett. Ha kerülöd Isten házát, váljék a házad templommá. Had köszöntsek minden héten Isten áldását rád és tiedre”⁷⁶. Mintegy visszacsatolásként kérdezi a 18. levélben: „Elszoktad-e levelem olvasni? S ha igen, szoktál-e rajta gondolkozni? S ha igen, próbáltál e arra menni, amerre az utat jelöltem?” Máskor levelei olvasásának módjára hívja fel a figyelmet, miszerint lassan, minden sorát átgondolva tegyék azt a hívek.⁷⁷ Az információ gyors

⁷² Az ezt célzó mélyrehatóbb vizsgálatok csupán az utóbbi időben indultak meg, legtöbbszörük a korai újkorra koncentrálnak az egyházfegyelmelés munkáját megőrkítő vizitációs jegyzőkönyvek és az egyházi bíróságok iratai alapján. Református területen lásd: Jávor 1971; Kiss 2004, 2008, 2011.

⁷³ Antal 1975. 37; Krippendorf 1995. 22.

⁷⁴ A levelezés tekintetében érdekes párhuzam a fentebb már említett Torró Miklós, pókafalvi lelkész által indított és szerkesztett *Gyertyafény* című kéthetente megjelenő belmissziói lapjában lévő fiktív levelezési rovat. Az első levélben a keresztyén levelezés szükségességéről ír: *Gyertyafény* 1914. február 1. I. évf. 1. sz. 8–11.

⁷⁵ *Lelkipásztori levél* 1.

⁷⁶ *Lelkipásztori levél* 35.

⁷⁷ *Lelkipásztori levél* 1.

áramlása és a teljes gyülekezeti lefedettség érdekében többször felszólítja a címzetteket a minél hamarabbi továbbításra.⁷⁸ Itt implicite a falu is megjelenik, hiszen a 13. levél szerint többen panaszkodnak, hogy hozzájuk nem jutnak el a levelek, tehát fontos volt nekik, hogy időben és rendszeren megkapják azokat. Egy másik helyen viszont maga Bonczidai Dezső kéri, hogy akit esetleg zavarának levelei, azok szóljanak, és akkor nem küldi nekik tovább.⁷⁹ Akadt is ilyen: a 22. levélben egy nagyon izgalmas konfliktus jelenik meg.⁸⁰ A lelkész egy anonim, vagyis „gyáva ember” aláírással kapott levélre válaszol, amelyben több mindenben kérdőre vonták őt, a lelkipásztort. Sokat mondó, hogy a nevét fel nem vállaló falubeli a levél műfaját választja, talán a Bonczidai által elindított kommunikációs habitus hatására.

„Lelkipásztor felelete egy névtelen levélre, amit »Gyáva ember« aláírással kapott búsvét után. Kedves Testvérem! Nagy kár, hogy magadra vették a »gyáva« nevet, hiszen ha aláírtad volna a neved, vagy eljöttél volna személyesen hozzám, sokkal jobban fel tudtalak volna világosítani a következőkről: 1., Felesleges azért aggódnod, hogy a lelkipásztori levelek szegényebbé teszik az egyházat, mert noha ezt nem akartam dobraütni, de neked kénytelen vagyok megmondani, hogy azok költségeit én bordozom Mózes I. könyve 28 r. 22.v. alapján. – 2., Nem kívánom, hogy a jó Isten olyan igazán áldjon meg téged, mint amilyen igazat mondtál azzal, hogy »a bibliáorán az asszonyok a legényekkel találkoznak.« 3., Te is tanácsoltál nekem, én is tanácsolok neked: Próbáld őszinte lélekkel belátni, hogy a vádjaid igaztalanok s ha ezt semmiképpen nem tudnád belátni, akkor Te keress magadnak olyan egyházat, ahol nem zavarnak téged sem bibliakörrel, sem lelkipásztori levelekkel, ahol nem kell adakozni és nincsenek a templom ajtón anti-Krisztusok. 4., Aztán ha Te testvérem tényleg »jobban értesz« az egyház dolgához, mint én, miért nem jöttél eddig is megmondani nekem, hogy miképpen lehetne »jobban« vezetni az egyház dolgát, hisz én ennek csak örültem volna. Tudod mit? Teremtetek megteréshez illő gyümölcsöket!”⁸¹

2. A lelki élet gondozása, az evangélium üzenete

Tulajdonképpen ez volt a levelek fő funkciója, a levelezés legnagyobb részét az ilyen típusú szövegek teszik ki. A lelkipásztor ezért vállalta a fáradságot: a levelek megírását, szerkesztését, másolását, terjesztését hétről hétre, hogy egy étellel telibb, igazán keresztényi, a belmissziós ideáloknak megfelelő közösség bontakozzon ki, és az evangélium üzenete mindenkihez eljusson. Ide tartoznak az alábbi elemek: a levelek kezdetén lévő rövid igehirdetés, bibliamagyarázat, az „aranymondásokként” megjelenő igék, aforizmák, jó tanácsok, énekek, záró imádságok, egyéb tanulságos történetek, példázatok.

⁷⁸ *Lelkipásztori levél 13.*

⁷⁹ *Lelkipásztori levél 21.*

⁸⁰ Bonczidai Dezső szerepvállalása nem volt konfliktusmentes, erről tanúskodik az unitárius pappal való összeütközése is, amelynek tisztázása további kutatómunkát igényel. Fülöp Elemér levelét lásd: Ilyefalvi 2012. 174–176.

⁸¹ *Lelkipásztori levél 22.*

3. Egyházi elvárás – lokális szokások

A lelkipásztor céljai között szerepelt, hogy a kidei reformátusok minden napjaiba beépítse a *megfelelő keresztényi* életet, így a levelekben többször szóba kerül az elvárt református magatartás. Ezek a részek néprajzi szempontból fontos információkat hordoznak, hiszen innen tudjuk meg, hogy mit szabad, mit nem szabad egy református embernek, mi a kötelező, mi nem kötelező, mi tartozik hozzá egy református ember normáihoz. Természetesen mindezt egyházi oldalról, a lelkipásztor szemszögéből látjuk, de a sokszor nagyon is személyeskedő hangnem, illetve egyes „kiszólások” a falut és attitűdjét is láttatni engedik.

A második levélben rögtön a *világítás*⁸² – halottak napi gyertyagyújtás – szokását tárgyalja a lelkipásztor. Kérdésével („tudod-e, hogy mit mondd a mi Hitvallásunk a halottaknak való világításról?”) rámutat az aktuális, hivatalos református álláspontra, miszerint „ha hisszük, hogy a hívők a testi halál után azonnal Krisztushoz költöznek, annál fogva teljességgel nem szorulnak az élőknek a halottakért való tisztességtételére.” Ezután pedig felszólítja az olvasót: „Tartsd ehhez magad!”⁸³

A negyedik levélben a templomban illő viselkedési normákat határozza meg:

„A templom tíz parancsolata. – 1. Ne csak külsőleg, de lélekben is készülj a templombamenetelre. 2. Vidd magaddal zsolnárod a s bibliádat; de hagyd otthon aprócepre békőznapi bajaidat. 3. Ne keresd az első helyeket. Isten mindenütt szívedbe lát. 4. Ha helyet foglaltál, ne csak megszokásból hajtsd le a fejedet, hanem valósággal mondj egy rövid fohászt. 5. A templom szent hely: ne jöjj későn, ne beszélj, ne nevetgélj, ne köpködj. 6. Az ének: közös imádság. Ne hallgass, mert ezzel rossz példát adsz a szentek egységét megtagadod. 7. Eleitől végig imádkozz együtt a lelkipásztossal. 8. Ne a szomszédodra alkalmazd a prédikációt, hanem önmagadra. 9. Ne távozz idő előtt a templomból. 10. Az istentisztelet betetőzője az adakozás.”⁸⁴

Az ötödik levélben ennek mintájára az „adakozás 10 parancsolatát” közli:

„Az adakozás tízparancsolata. – 1. Nem a tiedből adsz, - minden Istené. 2. Öröm kapni, a legnagyobb emberi öröm, de még nagyobb öröm: adni; Isten öröme. 3. Amit adsz, add szívesen. 4. Ne várj érte dicséretet. 5. Ne feleslegeset adj; - áldozatot. 6. Ne csak bébe-hóba, rendszeresen adakozz. 7. Mindenből amit kapsz, adj. 8. Az Úr nevében adakozz, mintha Istennek adnád. 9. Isten akarata szerint adj. 10. Isten dicsőségére adakozz.”⁸⁵

⁸² Vö. Küllös 1995; Nagy 1990.

⁸³ B. E.: „Habár a reformátusok hát virágot tettünk minden, megtiszteltük a sírokat, de gyertyát valaki gyújtott, valaki nem, nem volt az törvényes, hogy gyújtani, de amilyen ember volt Bonczidai, mindig tiltotta! De azt írta egy Lelkipásztori levél be hogy itt van az ideje a világításnak a rendje ideje, és menjen mindenki és tegyen tisztességet ott azon a helyen, ahol az ő szerettei pihennek. (Sír.) És mégis azé felhívta a figyelmet, hogy mindenki elmenjen, rendbe tette a sírokat. Szép dolog volt ez is tőle! Szépen tudta kifejezni aztán...”

⁸⁴ *Lelkipásztori levél 4.*

⁸⁵ Ilyenfajta tízparancsolatok nem Bonczidai Dezső egyéni leleményei, hasonlók jelentek meg a *Református Ifjúságban* is, például 1933. I. évf. 2. számában, a „Beszéljük meg rovatban” olvashat-

A 14. levélben a februári *farsangi ünnepek* közeledtével aktuális témát feszeget.⁸⁶ A kérdést így fogalmazza meg: „milyen magatartást tanusítson a ker. ember s főként az ifjúság a bálokkal, a fonókkal s a különféle farsangi mulatságokkal s összejövetelekkel szemben? Résztvehet-e azokban, vagy nem?” A végső választ a bibliából idézve fogalmazza meg: „Szabad-e szórakozni Tehát? Az I. Korinth. 6:12.-ben azt olvassuk: »Minden szabad nékem.« Vigyázz azonban itt meg ne állj s azt ne mondd, tehát akkor kocsmázhatom, lumpolhatok, paráználkodhatom, mert mindent szabad. Mindjárt tovább ez áll: ...»de nem minden használnak»⁸⁷ Az 1929. július 7-i presbitériumi jegyzőkönyvi bejegyzés is azon szigorú hozzáállást támasztja alá, miszerint Bonczidai Dezső nem támogatta a hagyományos bálók tartását.⁸⁸

Máskor a presbitereket emlékezteti a tisztességüknek megfelelő életformára.

„Presbiterek!! Emlékezték ezekre a szavakra: »az ünnepeket és a vasárnapokat keresztyénhez illő módon megünneplem és családom tagjaival is megünnepeltem. Az Urnak templomát szorgalmasan látogatom, a vallásos összejöveteleken résztveszek családommal együtt, évenként legalább háromszor élek az uriszent vacsorával, a presbitéri gyűlésekre pontosan eljárók, gyülekezetemben szóval, életem példájával jóra vezérlek mindenkit.« – Tudod, mikor mondtad e szavakat?? Így is tettél??»⁸⁹

A 34. levélben pedig leírja, hogy milyennek kell lennie egy jó református leánynak.

juk a „Magyar ember tíz parancsolatá”-t: „1. Hitvallásodban buzgó légy! Ne bánts a más valóságát! 2. Szeresd magyar testvéredet, mint önmagadat! 3. Becsüld a más fajú népet s becslését vívd ki! 4. Tiszteld a törvényt, jogodat követeld! 5. Tiszteld a magándulajdont! 6. Az ész, munkát és termelés eszközeit védj a jogtalan kihasználástól! 7. Munkáddal, vagyonoddal magyar testvéreidet támogasd. 8. Hitedért, nemzeti művelődésedért cselekedj és áldozz! 9. Vigyázz testi épségedre, mert az nemcsak a tied, de a nemzeté is. 10. Tartsd meg a nemzeti parancsolat! A gonosz parancsszegőtől fordulj el!” – Reflfj. 1933. I. évf. 2. sz. 76.

⁸⁶ A kérdést a vásárhelyi *Református Ifjúság* is többször feszegeti. Pl.: Reflfj. 1942. IX. évf. 3–4. sz. 13.

⁸⁷ *Lelképásztori levél* 13.

⁸⁸ „Elnök-lelkész adja, hogy tudomására jutott, miszerint némelyek várják, hogy az egyház közelebbről bált rendezzen. Utalva a Kol. 3: 5-6-ra röviden rámutat, mennyire alkalom minden bálozás a Sátán szolgálatára, az ifjúság erkölcsi alásülyesedésére. Az Istennek nem bálozó magyarok, hanem imádkozó lelkek kellene. A világ megszenteléséhez nem több táncra van az Istennek szüksége, hanem több imádságra. Az egyház nem tánc és bálrendező kaszinó, nem is házasság közvetítő társaság, hanem az imádkozó lelkek közössége. Ne mondja senki, hogy az egyház által szervezett bálók az egyház javára adakozunk. Megfizetjük a táncot, a zenét, az ölelést, de nem adakozunk. Éppen azért »jó ránk az Isten haragja, mint engedetlen fiakra« (Kol 3:6.), mert most a második mohácsi vég idején, amikor a nemzeti gyászunk kellene megülni a lelkeket, valami felelőtlen sodomai mulatozási vágy üti el az ifjúság lelkét. A bálók ürügyek, kibúvók akarnak lenni. [...] Adunk neki [ti. az Istennek] is pár fillért, hogy a többi testünk kívánságainak szentelhessek. De az Istennek nem kell az ilyen pénz, áldása nincs rajta. Honnan van a mi egyházaink szegénysége? Próbáljuk ebből a nézőpontból adni feleletet.” – KRE Pj. 1929. július 7. Kide

⁸⁹ *Lelképásztori levél* 3.

„Kérdés: Milyennek kell lennie ma egy református keresztyén leánynak? Felelet: »Legyen őszinte, engedelmes. Szeressen templomba járni, de nem rubáját mutogatni, hanem hogy lélekben igazságban imádjia a jóságos Istent. Legyen erős minden gonosz kísértéssel szemben. Legyen jó református, szeresse Istent és felebarátait, Ha valaki istenfélő életéért kigunyolja, ne sértse vissza, hanem igyekezzen azt is jó utra téríteni. Tiszta szívvel imádkozzon és kövesse mindenben Jézus példáját. Szegényeket nehogyan megvesse. Senkit soha ne nevéssen ki. Ne éljen a cifraságnak s a nagyraagyásnak. Legfőbb díszei az igazság és szelídség legyen. Legyen ott minden bibliaórán s ne hiányozzék egy istentiszteletről sem.« – Te ihyennek neveled-e a gyermekek? Erre lát-e Tóled példát? Szoktál-e ezekről a kérdésekről beszélni? »Minden fa, amely jó gyümölcsöt nem terem, kivágattatik.«⁹⁰

Az adakozás, mint a jó keresztyén ember egyik ismerve, többször megjelenik a levelekben. A lelkész az árvaházi perselyes adakozás módszerével ezt is a mindennapi gyakorlat részévé kívánta tenni.⁹¹ Ez egybecsengett a sáfársági mozgalom céljaival.⁹²

Bonczidai a reverzálistal és áttéréssel kapcsolatban a „Lelkipásztor felelete a hozzáintézett kérdésre” című rovatban nyilatkozik meg. A valószínűleg többeket érintő, tényleges probléma megoldásában nagy szerep hárult a helyi lelkészre.⁹³

Nem megszokott, hogy a 20. század harmincas éveiben egy gyülekezet önálló, csak a falura vonatkozó egyházfegyelmi szabályzatot állítson össze és fogadtasson el az egyházkerületi igazgatótanáccsal.⁹⁴ A lelkész és a kidei presbiterek azonban szükségét látták ennek. Hozzá kell tenni azonban, hogy a presbitériumi jegyzőkönyv tanúsága szerint a gyakorlatban ezt leginkább csak az egyházi adó hatékony beszédese érdekében használták fenyegető eszközként, más esetekben ritkán hivatkoztak rá.⁹⁵ Magának a lelkésznek az életvitelre vonatkozó elképzelései jegyzetfüzetében is tükröződnek, ahol bizonyos szokásokkal kapcsolatosan „újító” elképzeléseket vázolt fel.⁹⁶

⁹⁰ *Lelkipásztori levél* 34.

⁹¹ „Örülj, mert a mennyben fel van írva a neved. Számon vagy tartva Te is, a perselyed, a fillérid, a szolgálatod, a szereteted. Semmi sincs abból elfelejtve és az ítélet napján mind tudva lesz, mert amit tették Jézussal tetted. Adj ezután is örömmel és jó lélekkel abból, amit Isten adott. Próbáld meg alázatosabban és hűségesebben szolgálni Istent. Ezért perselyedbe lehetőleg minden szombat este tedd bele az 1 leit. Ha az egyik héten el is maradna, a másikon feltétlen pótolod ki az előző heti mulasztásod is. – Nem szabad, hogy a persely csak felbontáskor jusson eszedbe, amint hogy az sem egészséges dolog, ha valaki egyszerre teszi ki az 52 Leit, mint valami állami adót, vagy büntetést.” – *Lelkipásztori levél* 1935. január 15.

⁹² Vö. Imre 1930.

⁹³ Sz. Á.: „Még az én gyermekkoromban, nem csak a Bonczidai... mindig veszekedtek. Ha katolikus pap esketett fogta bé, vitte bé a parókiára, hogy írja alá a reverzálist, ami... arról volt szó, hogy minden gyermek ami lesz, katolikus lesz. S fogadalmat kellett aláírjon. A reformátusok evvel nem törődtek, de a katolikusok ezt csinálták. Hergelték az embereket örökké.”

⁹⁴ Az egyházfegyelmi szabályzatot lásd: Ilyefalvi 2012. 155–157., valamint *Az Út*. Folyóirat a lelkipásztori és nevelői munka számára, XII/ 9. (1930) 301–302.

⁹⁵ A téma részletes kifejtése további kutatásokat igényel.

⁹⁶ „Amit minden falunak meg kellene csinálni. – [...] Takarékosági nap tartása a nyugati államokban szokás. [...] 1. Dohányzást megpróbáljuk elhagynia 2. Vendégeinket nem a kocsmá-

4. Bibliaolvasás, könyv-kultúra, iratterjesztés

A levelek nagy részét azok a szöveghelyek teszik ki, amelyek a kidei reformátusok olvasási szokásaihoz szolgálnak adatokkal. Mit és hogyan olvastak a 30-as években a faluban? Hogyan jutottak hozzá a könyvekhez, újságokhoz? Milyen újságok jártak rendszeresen Kidébe? Hány család rendelt református sajtóterméket? Hogyan történt az iratterjesztés?

A szentírás olvasásának fontossága három igemagyarázat, azaz három levél fő témája. Rögtön a második levélben a lelkész arra hivatkozva, hogy sokan talán azért nem olvassák a bibliát rendszeresen, mert nem tudják, hol kezdjék, egy állandó bibliaolvasó kalauz bevezetésével felajánlja a híveknek, hogy ezentúl olvassák minden nap együtt a Szentírást. Ennek megfelelően közöl bibliaolvasó kalauzt a 3., 4., 5., 6. és 7. levelekben, majd az utóbbiban értesíti az olvasókat arról, hogy a továbbiakban ennek nem érzi szükségét, hiszen január 1-jétől a református naptárban mindenki „találhat hasonlót”. Ebből arra következtethetünk, hogy a reformátusok közül a naptárra sokan előfizethettek. A levelekben azonban továbbra is megmaradnak az igék, zsoltárok, énekek előtti felszólítások: „olvasandó”, „olvassátok!”⁹⁷

Bonczidai Dezső a bibliaolvasás módjára is kitér. Eszerint lefekvés előtt, de semmiképp sem az ágyban, az adott igeszakaszon elgondolkozva, előtteutána imádkozva végezzék a szentírás olvasását. Megjegyzi, hogy jó, „ha a családunk minden tagja részt vesz ebben a közös áhítatban, de ha csak egyedül vagyok, akkor is tartsam meg. Mert ezt elkezdni nehéz, de elhagyni lehetetlen.”⁹⁸ Ezzel a gesztusával látható, hogy egy újabb mindennapi és személyes, közös szokást kívánna teremteni, melynek kiindulópontja megint csak az evangélium.

A 15. levélben a *Bibliáról* mint a legolvasottabb könyvről esik szó, s ezzel kapcsolatban rávilágít a „helyes” református magatartásra, valamint a *Biblia* mindennapi használatára buzdítja a híveket.

„Kedves Testvérem! A világ legolvasottabb könyve még mindig a Biblia. A háboruban ezer és ezer katonának volt a zsebében és szolgált mindennapi olvasmányául, vigasztalást és erőt adva a súlyos szenvedések idején. A világ legkíválóbb emberi használták lelkük táplálékául s ma is naponta sok százezeren merítik belőle a bátorítást s használják életük zsinórmértéke gyanánt. Naponként és óránként sok ezren forgatják lapjait. Minden fajta, minden vallásu, minden nemzetiségű és színű emberek szeretik és olvassák. Szinte minden nyelvre le van fordítva, olyan nyelvekre, melyeken még soha más könyv nyomtatásban meg nem jelent. Mennyit tudsz Te a világ a legdrágább könyvéből és könyvéről? Mindenesetre egyik legfontosabb kötelességed lelked iránt, hogy ezt a könyvet, melyben Isten az igaz életet kínálja, olvasd és szeresd. – Erre való a vasárnapi iskola, a bibliakör stb. De

---

ban, hanem otthon fogadjuk. 3. Névnapot csak teával tartjuk. (...) kalákáknál, cséplésnél senkit itallal meg nem kínálunk, mi sem kérünk. A tort eltöröljük, de a temetésekre elmegyünk.” – Bonczidai Dezső jegyzetfüzete, magántulajdonban, Székelyudvarhely.

⁹⁷ *Lelkipásztori levél 2., 3., 4., 5., 6., 14., 15., 23.*

⁹⁸ *Lelkipásztori levél 2.*

*használnod kell a bibliát nem csak ezeken a helyeken, hanem otthon és mindenütt. Ismerd meg és használd minden idők legnagyobb könyvét, – a bibliát.*⁹⁹

Két levéllel később újra, nyomatékosabban fogalmazza meg szinte ugyanezt: „Azután ne felejtse el, hogy a mi hitünk alapja a Szentírás. Tehát mi mindenkinek, (még a papoknak is) csak akkor hiszünk, ha olyat mondanak, ami a Szentírással megegyezik.”¹⁰⁰ Máskor Bethlen Gábort hozza fel követendő példaként, aki huszonzszor olvasta el a *Bibliát*.¹⁰¹

Bonczidai Dezső leveleiben a református újságokkal és egyéb iratterjesztéssel is foglalkozik. A szövegekből tudjuk, hogy *Az Én Kicsinyeim*¹⁰² című református gyermeklapot 12 példányban járatta 1932-ben a kidei gyülekezet, az 1933-tól megjelenő *Református Ifjúságból* 1934 januárjában már 25 példányt rendelt a lelkész.¹⁰³ Ezekon kívül leginkább a *Református Naptár* és a *Harangszó* (református néplap)¹⁰⁴ jutott el a kideiekhez. Vásárlásukra és olvasásukra többször is történik felhívás, utalás. Más kiadványokkal szemben a lelképásztor igen szigorúan lép fel. Véleménye szerint például a református naptárt egy „komoly” református sem nélkülözheti, s nem illik másféle naptárt vásárolnia. Az írott dokumentumok tárgyi értékére, használatuknak és megőrzésüknek kultúrájára hívja fel a figyelmet a következő levélrészletben: „Testvér! A Harangszót ne használj tüzgyújtani, szalonnát pakolni, hanem gyűjtsd meg, hogy évek múlva olvashasd azt!”¹⁰⁵

A kultúráközvetítő, népnevelői szándék¹⁰⁶ több helyen is tetten érhető Bonczidai Dezső leveleiben. Könyvajánló szerepel az 1., 2., 4., 13., 22. és a 32. levelekben, ahol sokszor kedvcsinálóként a mű rövid tartalmi ismertetését is

⁹⁹ *Lelképásztori levél* 15.

¹⁰⁰ *Lelképásztori levél* 17.

¹⁰¹ *Lelképásztori levél* 34. J. L. „nekem ott van a Bibliám a fejem alatt, minden este olvasom, most is a Mózes 5. könyvét, de má’ harmadszor olvasom azt a Bibliát.”

¹⁰² B. E.: „Hogyne, hogyne, végigolvastuk. [I. E.: És ilyen pályázatokat is küldtek be, meg a rejtvényeket megfejtették?] Hát még próbáltuk a rejtvényeket is megfejteni benne. De nagyon érdekes vót, a Babos Sándor akkor vót misszionárius. Meg tetszett találni az írását biztos benne. Mandzsúriába vót ő feleségestül... Mandzsúriába. Úgyhogy azt is mindig vártuk, mert írt nekünk a református iskolás gyermekeknek írt cikket, meg lehet találni, ott van az *Én Kicsinyeim*ben. Babos Sándor vót, lelképásztor vót.”

¹⁰³ Ez a szerkesztőségi üzenetekből derül ki. – RefIfj. 1934. 5. sz. 46.

¹⁰⁴ A téli hónapokban megjelenő népszerű székely hetilap, 1928-tól a lap betiltásáig, 1938. márc. 20-ig Márk Mihály (1880–1965) ref. lelkész szerkesztette. Székelyudvarhelyen nyomták, s XI. évfolyamában a tízezres példányszámot is elérte. Vö. <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/1381/>

¹⁰⁵ *Lelképásztori levél* 14.

¹⁰⁶ B. L.: „Tehát ők nem csak vallásos és egyházi élet terén akartak munkálkodni, hanem a faluközösségnek általános emelkedéséért munkálkodtak.” „Szóval Kidebe minden területen működött, ami működhetett. Persze kevés lélekszám volt akkor is, de voltak. Rendeztek gazdasági tanfolyamokat, ahol a férfiak [...] működött a Nőszövetség, ahol az asszonyok érdeklődése került előtérbe, akár vallásos, akár más tekintetben. És nyilván az ifjúsággal foglalkoztak hatékonyan, és ebbe mind része volt Sárka tanító néninek is.”

közli, s mindig megtudjuk azt is, hogy hogyan lehet hozzájutni.¹⁰⁷ De nem csak ajánlotta őket, hanem könyvtárat is működtetett.¹⁰⁸ Az első levélben Bodnár Gáspár *A mi népünk. Egyszerű történetek a falusi tűzhegyekről*¹⁰⁹ című művére, a második levélben a legfrissebb vallásos irodalomra hívja fel a figyelmet. Az *Ifjú Erdély* kiadásában megjelent *Élő könyvek*¹¹⁰ sorozatból az elsőt, Fosdick H. E. *A második mértföld!* (1926), a hatodikát (*Williams György élete. Az Ifjúsági Keresztény Egyesületek alapítója*¹¹¹) és a kilencediket, Fiers Elek: *Isten pénzügyei. Egy lelkipásztor naplójából*¹¹² című kis füzetet ajánlja. A negyedik levélben Nagy József *Krisztus és az Antikrisztus Oroszországban*¹¹³ című írását ajánlja, mely az Erdélyi Református Egyházkerület Iratterjesztésének kiadásában jelent meg. Tartalma szerint „röviden, de világosan szemlélteti azt az Isten ellen indított harcot, melynek a mai Oroszország a színhelye”. Ugyanebben a levélben hívja fel a figyelmet Bakk József *Uj eszmék és régi igazságok*¹¹⁴ című füzetére, amelyben „Gazda András tanulságos történetét” olvashatták a kideiek.

Azt, hogy ténylegesen kölcsönöztek is a falubeliek, az adatközlők emlékeztén túl onnan is tudjuk, hogy egy idő után a levelekben sorjában érkeznek a felszólítások: vigyék vissza a könyveket, mert másnak is szüksége van rá.¹¹⁵ A 13. levélben pedig Donáth László *Humoros esetek* című könyvét kéri vissza a lelkipásztor, mert „sürgősen” szüksége van rá. Ugyanebben a levélben a világi irodalomból még *Zágoni Mikes Kelemen válogatott leveleit*, illetve Jókai Mór *A*

¹⁰⁷ „Kérd tőlem!” – *Lelkipásztori levél* 25.; „kapható Bíró Eleknél” – *Lelkipásztori levél* 1.

¹⁰⁸ B. B.: „Vót könyvtárunk, gyermekek minden szombaton vehettek ki könyvet, és akkor kikérdezték, hogy elolvastuk és mi vót. Vót az Andersen mesékről, hogy hívták a másik nagy mesemondót... Muncheuzi báró kalandjai, mi így olvastuk, vagy helyessen van mondva, vagy nem. Satöbbi, volt még vallásos, meg Csipkerózsika, Hamupipőke, Hófehérke... Igyekezett, igyekezett minden újdonságot behozni.”

¹⁰⁹ Bodnár 1905.

¹¹⁰ Az *Ifjú Erdély* 1926 és 1942 között 33 kötetből álló sorozatot jelentetett meg *Élő Könyvek* címen. „Az Élő könyvek sorozata a személyes élet és munka kérdéseire indításokat adó könyveket tartalmaz. Segítségül akar lenni azoknak, akik életük elmélyítését és gazdagítását az egyetlen lehetséges módon, annak a legnagyobb cél alá állításával akarják elérni. Tartalmazza nagy személyiségek jellemrajzait, ad személyes kérdések megoldására szolgáló füzeteket. Az ifjúsághoz szól elsősorban, de mindenki, aki komoly célokért küzd, tehát minden cserkész is haszonnal olvashatja.” (*Az Élő könyvek* belső borítóoldala)

¹¹¹ Sz. n. 1926.

¹¹² Fiers 1928.

¹¹³ Nagy 1932.

¹¹⁴ Bakk 1932.

¹¹⁵ „Szeretettel kérem... azokat, akinél olvasni való könyvem, Zengjen hála énekeskönyvem, verseskönyvem stb. van, sziveskedjen azokat azonnal behozni, mert könyveimet rendezni szeretném s ne várják be hogy a naplóval elinduljak az illetőkhöz könyveim után.” – *Lelkipásztori levél* 11.

kőszívű ember fiait propagálja. A 22. levélben, 1933 májusában M. Nagy Ottó¹¹⁶ frissen megjelent, *Van reménységünk (A halottak feltámadásáról)* (1933) című kis füzetének olvasását indítványozza. László Dezső e könyv bevezetőben elmondja, hogy megjelentetését az tette szükségessé, hogy egyrészt az ifjúsági konferenciákon a „legsúlyosabb kérdések tárgyalása alkalmával igen gyakran került elő a feltámadás és az örök élet kérdése”, hiszen az utóbbi évek a „kereszténynek figyelmét különös erővel tolták az »utolsó« kérdések elé, valamint az, hogy az ilyen jellegű »utolsó kérdéseket« tárgyaló református szellemű könyv eddig nem íródott”, s így „a falvakon felébredő ilyen kérdések megoldására csak szektárius könyvek állanak a hívek rendelkezésére.”¹¹⁷ A 32. levélben Dr. Victor Gabriella *A pataki vár gyöngye* című ifjúsági regényét ajánlja „feltétlen” olvasásra, mely Lorántffy Zsuzsánna (1600–1660), I. Rákóczi György erdélyi fejedelem feleségének leánykoráról szól.¹¹⁸

Bonczidai Dezső jegyzetfüzetében még a következőket olvashatjuk, mint „valamikor lehetséges” olvasmányjavaslatok: „Ünnepnapok, Élőkönyvek, Koszoru füzetek, Biblia, Harangszó, Gyallai: Magyar Nép, Bodnár Gáspár: A mi népünk – mesemondó, Tinta Zoltán: Jancsi és Juliska, Egri csillagok, Benedek Elek: Magyarok története.” Ugyancsak jegyzetfüzetében található egy bejegyzés, mely tartalmazza, hogy 1929. február 16-án milyen kiadványokat adott ki iratterjesztésre, pontosan kiknek és azok mennyibe kerültek. Jól látható, hogy ebben a szolgálatban csak nők vettek részt.

5. Vallásos alkalmak – a gyülekezeti élet szervezése

A levelekből sok minden kiderül a 20. század eleji Kide református vallási életéről, közösségi alkalmairól. A különböző falubeli közösségi összejövetelekre vonatkozó felhívásokra számtalan példát találunk:

„Tudod-e, hogy okt. 30.-án /:a hónap utolsó vasárnapján:/ délután nőszövetségi összejövetel?”
 „Hirdetés. Okt. 31.-én /:bétfőn:/ délelőtt rendes istentiszteletet, este 7 órákor pedig reformációi emlékünnepejt tartunk az iskolában. Légy ott!”¹¹⁹ „A fju-bibliakör ismét megkezdte bibliaóráit, bétfőn esténként tartván összejöveteleit. Légy ott te is!!, December 4.-én /: vasárnap:/ este 6 órákor „Arany János emlékünnepejt”-t tartunk.”¹²⁰

¹¹⁶ Nagy Ottó (Zilah, 1903 – Zilah, 1946) egyházi író, nyelvtörténész. 1926-ban a kolozsvári teológia szeniora és az IKE utazó titkára. Fogarason, Maksán segédlelkész, 1930-tól Zilahon, egykori iskolájában vallásánár. Bővebb életrajzot és további műveit lásd: <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/n.htm>

¹¹⁷ László Dezső előszava M. Nagy könyvéhez: M. Nagy 1933.

¹¹⁸ Victor 1926.

¹¹⁹ *Lelkipásztori levél 2.*

¹²⁰ *Lelkipásztori levél 4.*

Itt jelennek meg a közösséget érintő aktuális hírek: új egyházi adókönyv lesz bevezetve, meddig lehet jelentkezni a konfirmációra,¹²¹ megalakult a férfiszövetség¹²² stb. Néhány levélben a különböző események, rendezvények programjának ismertetése is szerepel. Szilveszteri,¹²³ illetve a leány bibliakör által szervezett vallásos estélyek,¹²⁴ reformációi emlékünnepe,¹²⁵ húsvéti színdarab¹²⁶ programját látjuk. Megelevenednek az akkori gyülekezeti tagok: ki mit szavalt vagy énekelt, ki miben működött közre. A levelek alapján rekonstruálhatóak egy gyülekezeti hét, hónap, év közösségi alkalmai. A hét vasárnap reggel 9 órakor az istentisztelet előtti vasárnapi iskolával kezdődött, amit Bonczidai Dezső felesége tartott, majd ezt 10 órakor az istentisztelet követte, és ha nem ment a lelkész szolgálni máshova, akkor délután is volt „templomozás”. Az 1932–33-as tanévben a fiú bibliakör hétfőnként, a leány bibliakör szerdánként tartotta alkalmait. A mozgássérült Angyalosi Józsinál a betegekért tartott házi istentiszteleten először minden csütörtökön, később péntekenként találkoztak.¹²⁷ Csütörtök esténként tartották a fonóestet az iskolában, a nőszövetség alkalmai pedig szombat esténként voltak. Ha éves léptékben nézzük, akkor elmondható, hogy az ősz nagy eseményének számított a reformáció ünnepe (október 31.), amikor vallásos estélyt tartottak.¹²⁸ Ezenkívül 1932-ben december 4-én Arany János emlékünnepe,¹²⁹ december 31-én pedig szilveszteri vallásos estélyt szerveztek.¹³⁰ A konfirmációra történő előkészítő januárban kezdődött. Tavasszal, általában márciusban újra több vallásos estélyt, húsvétkor színdarabot¹³¹ (a lelkipásztor által nem hirdetett bállal egybekötve), májusban gyereknapot tartottak. 1933 márciusában külmissziói estélyt is rendeztek, ahol a *Kelet kapujában* című színdarabot játszották. 1933 áprilisában egyhetes evangelizáció¹³² is részt vehettek a hívek, s ebben az évben „karácsonyfa-ünnepély”¹³³ is tartottak.

¹²¹ *Lelkipásztori levél* 10.

¹²² *Lelkipásztori levél* 1.

¹²³ „hogy decz. 31.-i, a szilveszter-esti vallásos estélyt, mint minden évben, az idén is megtartjuk. Kezdeté 1/2 7-kor. Főbb pontjai: bibliát magyaráz a lelkész, előadást tart Vincze György theologus aa., felolvas Fülöp Elemér unitárius lelkész aa. „Forrongó lelkek” / trialog:/ előadják: Kolombán [...]; ifj. Török Károly és ifj. Jakab Károly; stb... Légy ott!! Várlak.” – *Lelkipásztori levél* 7.

¹²⁴ *Lelkipásztori levél* 11.

¹²⁵ *Lelkipásztori levél* 1934. okt. 28.

¹²⁶ *Lelkipásztori levél* 17.

¹²⁷ Ehhez lásd még a Bóné Lajossal készített interjú ide vonatkozó részét: Ilyefalvi 2012. 211.

¹²⁸ *Lelkipásztori levél* 2. és *Lelkipásztori levél* 1934. október 28.

¹²⁹ *Lelkipásztori levél* 4.

¹³⁰ *Lelkipásztori levél* 7.

¹³¹ J. M.: „Itt máskülönben minden egyház rendezett például bálokat, meg volt adva, az újévi bál a reformátusoké volt, a húsvéti az unitáriusoké, a hamvazó szerdai a katolikusoké. Így osztották be, hogy minden egyház, annak az egyháznak a javára ment a bevétel.”

¹³² *Lelkipásztori levél* 20.

Bonczidai Dezső jóvoltából azonban nem csak azt tudjuk, hogy mire lehetett elmenni, hanem abba is bepillantást nyerhetünk, hogy milyen volt ezeken a közösségi alkalmakon a részvételi arány. A második levél szerint a 21 konfirmált leány közül csak 8 jár rendszeresen bibliakörre, a harmadik levélben pedig azt olvassuk, hogy egy szombat esti asszony bibliakörön 44-en voltak. A 21. levélben az 1932-es téli bibliaköri alkalmak statisztikáját osztja meg olvasóival a lelkész. Eszerint a 97 férfi gyülekezeti tag közül 41 jár bibliakörre (tehát majdnem a fele) amelyből 7 fő csak egyszer, 4 fő csak kétszer hiányzott, ketten csak egyszer maradtak távol, hárman pedig mindig ott voltak. Így is maradt 56 férfi, aki egyszer sem volt ott. Fel is teszi a kérdést Bonczidai Dezső:

„Tebát hol volt, miért nem jött el, miért maradt otthon az az 56 férfi, s az a 38 asszony, akik még egyszer sem még kíváncsiságból sem jöttek el tudakolni Isten akarátát?? Es Te testvérem nem ezek közé tartozol? S meg tudnád mondani miért? Miért irtózol Isten ígéjétől s közellététől? Viszont, ha nem tartozol ezek közé, ne felejtse el, hogy a Jézus parancsa Neked is szól: tegyetek tanítványokká minden népeket. Hívjunk mindenkit Istenhez, hogy mindenki megismerje Őt. Ő mindenkit vár, mindenkit keres, hogy mindenkit megtartsa. A 101 református asszonyból 63 járt rendszeresen, melyből 4 fő csak egyszer, 12 fő csak kétszer jelent meg, 6-an csak egyszer hiányoztak, 8-an pedig mindig ott voltak, 38 asszony azonban egyáltalán nem vett részt ezeken a bibliakörökön. A Kideben maradt konfirmált fiatalok közül a 14 fiúból mindegyik, a 18 lányból pedig 14 járt rendszeresen.”¹³⁴

1933-ban a lelkész az 1919-ben született kideieket szólítja fel, hogy jelentkezzenek konfirmációra.¹³⁵ A 14. életév megfelelt az 1929. évi 3054. számú igazgatótanácsi rendeletnek, amely 1936-ban újra megerősítésre került. Eszerint minden gyülekezetben minden évben kötelező konfirmációt tartani, és konfirmációra 14 évnél fiatalabbak nem bocsáthatók.¹³⁶ A konfirmációi oktatás januárban kezdődött,¹³⁷ magára a szertartásra pedig virágvasárnap délelőtt került sor.¹³⁸ A lelképásztor a konfirmációi eskütétel fontosságára kétszer is felhívta a figyelmet.¹³⁹

¹³³ *Lelképásztori levél 29.*

¹³⁴ *Lelképásztori levél 21.*

¹³⁵ *Lelképásztori levél 10.*

¹³⁶ van der Ende 1990. 108.

¹³⁷ *Lelképásztori levél 9.*

¹³⁸ *Lelképásztori levél 20.*

¹³⁹ „Tudod-e, hogy a felserdült növendékek konfirmációjuk alkalmával mire mondják el: »Isten úgy áldjon meg – ámen«? Arra, hogy: »a Jézus Krisztusnak igaz követői, református anyaszentegyházunknak holtig hűséges, engedelmes és áldozatra kész hívei lesznek és maradnak.« Te megtartottad ezt az esküt? Hát a gyermekeddel megtartattad? Másokat figyelmeztettedél és intettedél ez esküszegéstől?» – *Lelképásztori levél 20, 35.*

6. Lokális történetek

A 19. század végétől, 20. század elejétől megjelenő, nagyszámú helytörténeti jellegű írás elsősorban a falusi értelmiségieknek (papoknak, tanítóknak) köszönhető. A református egyház az 1860. és 1862. évi közzsínaton „hivatalosan” is felszólítja lelkészeit a lokális történetek megírására.¹⁴⁰ A *Református Szemlé*ben 1922-ban ismételten felszólították az egyházban dolgozó lelkészeket, hogy írják meg az egyházközség történetét. Az ismeretlen szerző nagyon fontosnak tartja ehhez a község lakóinak emlékezetét.¹⁴¹ Szerinte az egyházi rendeletet akkor fogják fel teljesen, ha nem „történettudósok”, hanem „megbízható statisztikusok” és „hü ethnografusok” akarnak lenni a lelkészek e tekintetben. Mindez pedig azért fontos, mert „előbb pontos felvételt kell készítenünk a jelenről, hogy megérthessük a multat s előkészíthessük a jövőt.”¹⁴² A *református lelképásztor kézikönyvében* (1938–39) Nagy Géza egyháztörténész¹⁴³ írta a *Hogyan dolgozzam fel egyházközségem történetét* című fejezetet, amelyben a munka fontosságát emeli ki a szerző.¹⁴⁴ Nagy Géza konkrét gyakorlati tanácsokkal látja el a lelkészeket az adatgyűjtéstől elkezdve azok feldolgozásáig. Buzdítja a falusi papokat, hogy kutassák fel egyházközségük régi levéltári anyagát, amely ha nincs a megszokott hivatalos helyén, ti. a lelkészi iroda hivatalos irattári szekrényében, a lajstromkönyv mellett, akkor se riadjanak vissza, hanem kutassák fel az eklézsia ládájának tartalmát. Ha a régi írást vagy a latin szövegeket nem tudják elolvasni, kérjenek központi szakemberektől segítséget.

Bonczidai Dezső lelképásztori leveleinek hely- és egyháztörténeti részei azt az igényt elégítik ki, amelyet az egyházi elit elvárt lelkészeitől.¹⁴⁵ A lelkész szokatlan módon leveleit használja fel arra, hogy összegyűjtse a Kidéről szóló adatokat, s abból megszerkessze azt a lokális történetet, amellyel a falubeliek

¹⁴⁰ A határozatot idézi Keszeg 2008. 248., innen: Juhász István: Az erdélyi református egyház névkönyvei. In: RSZ. XLVIII. (1955) 9–10. 246–250.

¹⁴¹ „Mit tud maga a nép a maga községének eredetéről, múltjáról, a szomszéd községekkel s a nagyobb közösségekkel (megye, felekezet) való kapcsolatáról. Első forrás legyen mindig a nép ajakán élő hagyomány. Azt úgy, olyan naiv formában kell feljegyezni, ahogy a nép mondja. A mondából a pragmatikus történet kihámozása későbbi s igen könnyű feladat. (...)Nem az a fontos, amit már tudunk, ami talán már nyomtatásból is ismeretes mindenki előtt, hanem az, ami még lejegyezve schol sem volt, amit legfőlebb a községben lakók tudnak csupán. Ezen a téren nem kell sajnálni a szót.” – RSZ 1922. XV. évf. 15. sz. 268–271., 270.

¹⁴² RSZ 1922. XV. évf. 15. sz. 270.

¹⁴³ Nagy Géza életéről és munkásságáról lásd: Balogh 1996. 337–388.

¹⁴⁴ Nagy 1938. 274.

¹⁴⁵ Keszeg Vilmos a helytörténetekről szóló tanulmányában írja, hogy a források változatossága ellenére (egyházmegyei és egyházkertületi monográfiák, közigazgatási egységek monográfiái, tananyagként kidolgozott és oktatott régió- és településtörténelmek, településmonográfiák, toronygombiratok) tulajdonképpen ugyanaz a motiváció érzékelhető az ilyen típusú szövegekben: a lokális múlt iránti érdeklődés, a „lokális történelem megszerkesztésének igénye”. – Keszeg 2007. 39.

addig is a szájhagyomány útján azonosultak (vagy a későbbiekben azonosulni fognak). Ennek fontosságát jelzi, hogy az adatközlők szerint a levelek közül a legértékesebbek pontosan azok voltak, amelyekben valamilyen helyi/egyházi történetet közölt a lelkipásztor. Mindezt bizonyítja az is, hogy többnyire azokat a számokat őrizték meg, s így azok maradtak fenn (bibliában vagy fontos iratokat őrző kis dobozokban), amelyek tartalmaztak helytörténeti részeket. Maga Bonczidai Dezső is e leveleit küldte fel az esperesi hivatalba.¹⁴⁶

A lelkész már rögtön a második lelkipásztori levélben folytatásokban kezdi el közölni *A kidei református egyház történetét*. Helytörténetírói gesztusát fontosnak tartja megmagyarázni:

„Az a pár sor, amelyben alább a kidei ref. egyház történetét szándékszóval ismertetni, nem egy részletes, mindenre kiterjedő történetírás akar lenni. Csupán az a célom, hogy az a néhány, az egyház történetére vonatkozó adat – amit részben jegyzőkönyvekből, anyakönyvekből, részben pedig egyes, ma élő emberek elbeszéléséből összegyűjtöttem –, ne kallódjon el, ne menjen feledésbe. Tehát leírom és megismertetem veletek is, hadd olvassátok, okuljatok belőle: lelkesedjétek ott, ahol lelkesedni kell s szívleljétek meg belőle azt, ami megszínlelendő.”

Keszeg Vilmos szerint a lokális történeti narratíva leggyakoribb motívumai a következők: település-, helyi társadalom-, gyülekezet-, templom-, oktatás- és iskolatörténet.¹⁴⁷ Ez a tartalmi háló Bonczidai Dezső szövegeire is érvényes.

A kidei lelkipásztor a helytörténet megírását a község történetével kezdi, melyhez felhasználja idős, helybéli emberek folklórtudását, amatőr „gyűjtőként” belefoglalva még a helyi tatárjárásról szóló mondát is.¹⁴⁸ A falubeli szájhagyományok összegyűjtésének fontosságára a lelkipásztori kézikönyv is felhívja a figyelmet, miszerint a falusi ember valamikor apjától vagy nagyapjától olyan adatokat, eseményeket, mondákat hallott, melyek megvilágítják a gyülekezet múltjának „írásban soha fel nem található részleteit”, melyekről természetesen le kell hámozni a legendás elemeket, de ezek után „értékes anyagot kapunk, amit vagy a mult, vagy az örök néplelek jellemzéséül feltétlenül meg kell örökíteni.”¹⁴⁹

¹⁴⁶ Az alábbi sorok kíséretében: „Utódom s a kidei egyház jövője szempontjából legyen szabad különösképpen felhivnom a Nt. Esperes Úr figyelmét a 18. levél egyháztörténeti részére.” – EREL KEL Kide község vegyes ügyei.

¹⁴⁷ Keszeg 2006.

¹⁴⁸ „... a tatárjárás idején költöztek beljebb, az ellenség pusztításától inkább védett helyre, a mai Kide helyére. Valószínűleg ebből az időből való a »Kőlyuk« (feljegyzés szerint »Szörnyűlyuk«) mondája, mely szerint a község lakói a tatárok elől idemenekültek, de a tatárok füstölték őket úgy, hogy egy leány kivételével, kinek nagy hajával sikerült magát eltakarni a füst elől, valamennyien elpusztultak.” – *Lelkipásztori levél 2*. A mondát ismerjük Méri István kidei terepbejárásairól készített jelentéseiből is: Vargha 1997. 90.

¹⁴⁹ Nagy 1938. 276. Továbbá: „Ne riadjunk vissza a babonáknak és az erkölcsi élet kirívó vonásainak, végül pedig az egyházi élettől talán távol álló népies szokásoknak, mondásoknak összegyűjtésétől sem. Fordítsunk gondot a jelenlegi életmód, táplálkozás, lakás, gazdálkodás és háziipar adatainak összegyűjtésére is. Külön érdekessége e munkának az egyes tájszavak, helynevek és népies, bölcs mondások sokasága. Ez az élő történelmi anyag sokszor hűségesebb

A harmadik levéllel kezdődik a kidei felekezetek történetének megírása, valamint templomaik bemutatása, amelyhez a szerző Hodor Károly *Doboka Vármegye Természeti és Polgári Esmertetése* című könyvét használja fel.¹⁵⁰ A római katolikus, unitárius és görög katolikus felekezetek ismertetése után a negyedik levélben jut el a református egyház történetéhez, amelyet hosszan és részletezve folytat a 6., 9. és 10. levelekben. Az épületek a lokális narratívákban fontos szerepet töltenek be, hiszen „a múlt helyszínéeként épülnek be a köztudatba”,¹⁵¹ és a fennmaradt egyéb tárgyi dokumentumok is a „múlt bizonyítékáivá válnak”.¹⁵² A református templomról¹⁵³ a 11., a harangokról a 13., a toronyóráról, katedrálról, „katedrakoronáról”, az úrasztaláról, az orgonáról, a templom kikövezéséről és egyéb részletekről a 14. levélben ír Bonczidai Dezső. Ezek mindegyikénél közli a rajtuk található feliratokat is. Minden ismert esetben megjelenítődnek az elődök – gyülekezethez kapcsolható – erőfeszítései, cselekedetei és adományai. A 16. levélben az egyházközség vagyonügyeit ismerteti didaktikai szándékkal 1729-től, mely szerinte Kide „koldusbotra jutásának” rövid története. Keszeg Vilmos szerint az ilyen típusú történetek azért nagyon fontosak, mert az elődök kudarcait és sikereit a helyi társadalom a sajátjának tudhatja, amely „csoportos identitástudatot termel”.¹⁵⁴

A lelkészek által írt helytörténetekben sokszor épül be „szerzőjük és létrejöttük korának szubjektív interpretációja”.¹⁵⁵ *A református lelképásztor kézikönyve* külön is figyelmezteti a lelkészeket, miszerint az ilyen típusú munka legfőbb célja nem a történetek összegyűjtése és megmentése, hanem annak a „bibliai kijelentés tiszta fényébe” való állítása.¹⁵⁶ Erre a vizsgált szövegkorpuszból jó példa a vagyonügyeket tárgyaló részen túl a „kidei hősnők” története, amelyet utolsó soraiban a következőképpen aktualizál Bonczidai Dezső: „Ma is ilyen református asszonyokra, leányokra, ifjakra és férfiakra van szükség, akik

---

bizonyosága népünk évezredes kulturájának és egyházi életünk nemzetfenntartó hatásának, mint bármely írott emlék. – Roska Márton és Szabó T. Attila könyvei e téren hasznos utasításokat adnak. (*Néprajzi feladatok Erdélyben, A helynégyjítés jelentősége és módszere.*)”

¹⁵⁰ Legtöbbször szó szerint idézi, illetve sokszor csak bemásolja a megfelelő részeket.

¹⁵¹ Keszeg 2007. 40.

¹⁵² Keszeg 2007. 40. Vö. még: „(a hitélet) régebben csak egyes építkezésekben, feliratokban és műalkotásokban nyilvánult meg. A templom építkezési stílusával, egyes részeivel, harangjaival és felirataival egymagában már egy kész történelem, mely mutatja, hogy az egyes korszakokban miképpen nyilvánult meg gyülekezet építő buzgósága és miképpen nyert művészi, vagy vallási kifejezést. A templom oldalában befalazott vagy a temetőben kidőlt, régi sírkövek feliratait gondosan olvassuk és jegyezzük fel, mert ezek ismét híveinkre, vagy elődeinkre vetnek világot.” – Nagy 1938. 275–276.

¹⁵³ A levelek további adatokkal szolgálnak az erdélyi toronygombiratokhoz, amelyre lásd: Keszeg 2006. „A toronygombot (állítólag) id. Jakab Sándor tette fel, kinek az állítása szerint a pléchezet alatt a torony keleti sarkában írás van.” – *Lelképásztori levél* 11.

¹⁵⁴ Keszeg 2007. 39.

¹⁵⁵ Keszeg 2007. 39.

¹⁵⁶ Nagy 1938. 238.

nemcsak a felekezeti támadásokkal, hanem a hitetlenséggel szemben is készek megvédeni református anyaszentegyházunkat.”¹⁵⁷

A helytörténeteken belül a lokális társadalmat leginkább névsorok,¹⁵⁸ azaz a helyi közösség szereplőinek felsorolásai reprezentálják. Ilyen a harmadik levélben a száz évvel azelőtti kidei nemes családok felsorolása, majd következik mellé állítva az akkori felekezeti megoszlás és a kidei családok tételszerű számbavétele. Ezenkívül a társadalmat papok,¹⁵⁹ kántorok¹⁶⁰ és az adakozók¹⁶¹ felsorolása is láttatja. A generációk ilyen együttszemléltetése folytán Keszeg Vilmos szerint „minden nemzetség meggyőződhetett a gyülekezeti, a lokális társadalomban elfoglalt helyének jogosságáról, e helyét megerősíthette, kiigazíthatta.”¹⁶²

A helytörténetírás sajátos eszközkészletét használja tehát a kidei lelkipásztor, aki ezen a téren tökéletesen megfelelt a „jó lelkipásztor” – egyházi vezetés által kialakított – eszményképének: helyi források (anyakönyvek, presbiteri jegyzőkönyvek, 19. századi monográfiák) és hagyományok alapján, a közvéleményt képviselve megszerkeszt egy olyan narratívát,¹⁶³ amelynek középpontjában a lokális társadalom áll.¹⁶⁴

7. A világ hírei – a modernitás problémái

A levelekben a lelkipásztor többször reflektál saját történeti korszakának kihívásaira, a modernitás kapcsán felmerülő problémákra, valamint az ebben a

¹⁵⁷ *Lelkipásztori levél* 10. A lelkipásztorok lelkiismeretes helytörténeti munkássága szempontjából fontos megjegyezni, hogy a kidei hősnők történetét először Tunyogi Béla kidei lelkipásztor (1875–1886, majd 1899–1900 között mint bádoki pap kidei adminisztrátor) közölte a *Református Szemle* (1910) 51. számában (838–840.). Bonczidai Dezső innen másolta ki és aktualizálta. Sajnos a történet eredeti forrását egyelőre nem sikerült megtalálni. Tóth Árpád későbbi kidei lelkipásztor szintén megírta (1983) a község és egyház történetét, melyhez a falubeliek elmondás szerint felhasználta Bonczidai Dezső leveleit is. Az írógéppel írt szöveget osztogatta a kideieknek. Ebben szintén szerepel újra a kidei hősnők történetének egy variánsa. Tóth Árpád helytörténeti írásának betűhű átiratát lásd: Ilyefalvi 2012. 177–180.

¹⁵⁸ Vö. Keszeg 2006.

¹⁵⁹ *Lelkipásztori levél* 18. B. B.: „Kideinek hozta le, emlékszem egyik időszakra, hogy történetét, folytatólagosan, hozta, hogy 1700 valahánytól, hogy kik vótak a papok, a református papok.”

¹⁶⁰ *Lelkipásztori levél* 19.

¹⁶¹ Az adakozóknak fenntartott külön rovat az „Aranykönyv”, a következő levelekben található: *Lelkipásztori levél* 2., 14., 19., 21., 22., 23., 24., 25. „Aranykönyv” szintén volt a Torró Miklós szerkesztette *Gyertyafényben* is.

¹⁶² Keszeg 2006. 83.

¹⁶³ Keszeg 2006. 49.

¹⁶⁴ Keszeg Vilmos szerint az ilyen lokális történet a helyi társadalom „hőstetteit, elszenvedett vereségeit, a megmaradásért folytatott szívós küzdelmét szerkeszti narratív formába. Az országos történelem dimenzióinak felvillantása, epizódjainak szerepeltetése a lokális történelmet makrodimenzióba helyezi be, a lokális és regionális/országos összefüggéseit, kapcsolatait, viszonyait érzékelteti.” – Keszeg 2007. 39.

miliőben követendő református magatartásra. Bonczidai Dezsőnek – ahogy a fentiekben láthattuk – fontos volt, hogy megírja a helyi közösség történetét/történeteit, ugyanakkor azt is fontosnak tartotta, hogy a kidei magyarság életét folyamatosan egy tágabb, a körülöttük lévő (globális) világ kontextusában elhelyezve jelenítse meg. Tulajdonképpen ebben is követte a korszak egyéb sajtótermékeit, leginkább itt is a marosvásárhelyi *Református Ifjúság*, illetve a hivatalos *Erdélyi Református Naptár* stílusát. A belmisszió által felkarolt problémákra (alkoholizmus, cselédek, árvák helyzete stb.) folyamatosan felhívja a figyelmet.¹⁶⁵ Ugyanakkor a levelekben több helyen említés történik a Trianon utáni sajátos erdélyi léthelyzetre is. Így a szövegek egy nagyobb narratívába, a határon túlra szakadt magyarság „szórványnarratívájába” is bekapcsolódnak.¹⁶⁶ Bonczidai többször és többféleképpen hívja fel olvasóinak figyelmét e kisebbségi sorsra, az asszimilálódás fenyegetésének veszélyeire, s az ehhez képest követendő „megfelelő” magatartásra.¹⁶⁷ A bécsi döntést követő visszacsatolás után, reflektálva az elmúlt 20 évre, 1942-ben írt levelében ezt írja: „Békesség Istentől». Ezt a köszöntést iskolánkban és gyülekezetünkben nem ma, hanem akkor kezdtük el, évekkal ezelőtt, amikor az erdélyi ref. gyülekezetek nagy része s amikor inkább köszöntünk így, mint »Sanatate«-val. Mert nekünk az iskolánk egyuttal a magyarságunkat is jelentette s nem csak ma kezdünk magyarok lenni.”¹⁶⁸

A levelekben azonban a „nagyvilág” aktuális eseményei is helyet kapnak.¹⁶⁹ Többször utal a gazdasági világválságra, sőt a második levél főtémája éppen ez. Hírek, igaztörténetek, adomák, mesék, álmok, aktualitások villannak fel Hódmezővásárhelytől Párizson át Mexikóig, Mandzsúriától Oroszországon át Budapestig, Amerikától Olaszországon át Kínáig. Az 1930-as években az adatközlők elmondása alapján egyedül csak a három papnak volt rádiója a faluban, ők informálták mindig a helyieket az aktuális történésekről. Mit jelenthettek, mit mondtak a világról ezek a hírek egy akkori kideinek?¹⁷⁰ A lelkipásztor népnevelő céljai közt láttuk eddig is a felvilágosítás, a széles körű

¹⁶⁵ A belmisszió elsődleges munkaterülete a város: a falusi lakosság beáramlása, az ipari munkás-ság szociális problémáin próbál segíteni, a köztük terjedő ateista szellemi irányzatok ellen lép fel. – Sári Szabó 2010. 49.

¹⁶⁶ Vö. Keszeg 2001. 17.

¹⁶⁷ *Lelkipásztori levél* 2., 23., 1934. okt. 14., 34.

¹⁶⁸ *Lelkipásztori levél* 1942. A kisebbségi sors megpróbáltatásáról Bonczidai Dezső feletteseinek több hivatalos levélben is panaszkodik. Előszérgettel erőfelettinek titulálja a saját, illetve felesége munkáját. Érdekes ellentéte ennek Fülöp Elemér levele, miszerint egyáltalán nem voltak nehezek Kideiben az elmúlt évek, és egy liter pálinkával mindent el lehetett intézni a csend-öröknél. Lásd: Ilyefalvi 2012. 175.

¹⁶⁹ Ugyanúgy, ahogy az akkori kalendáriumokban, vallásos újságokban, egyházi sajtóban is.

¹⁷⁰ Vajkai Aurél a '40-es években beszélt olyan idősebb asszonnyal (s feltehetőleg nem az egyedülivel), aki még a négy kilométernyire szomszédos Bádokon sem volt soha. Vö. Vajkai 1943. 8.

ismeretterjesztés szándékát. A levelek ezen aspektusával a horizont felbomlását/elmozdulását/eltolását¹⁷¹ segíti elő, a saját szülőhely bezártságából, a hely egységéből való kitörés lehetőségének megteremtésével.

Összegzés

A bemutatott adatok töredékessége ellenére is látható, hogy az az elsőre furcsa és egyedi mód, ahogy a kidei lelkész megnyilvánult, korántsem annyira meghökkentő.¹⁷² Számára – számos kortársához hasonlóan – teljesen evidens volt, hogy a szó nem elég, írásban is közvetíteni kell Isten ígését. Ezt tanulta a teológián, ezt várta el tőle az egyházi elit, s így mint a belmisszióért egyébként is lelkesedők egyike, kézenfekvő lehetett számára a levélírás ötlete. Nincstelen a kidei egyházközség? Szegények az emberek? Nem tudják megfizetni az egyházi sajtót? Nem számít! Akkor ír ő egymaga kézzel leveleket mindezek mintájára, ráadásul mindezt olyan bravúros módon, hogy közben szinte az összes elvárásnak megfelel. A levél műfaját választja, amely által a belmisszió egyik legfontosabb célkitűzésének tesz eleget: a vallás személyesebbé tételét valósítja meg, miáltal mindenki megszólítottnak érezheti magát. Evangelizál a levél olvasásával, sőt már pusztán azáltal, hogy beszédtemává válik. A helyi események, adományozók közlésével közösséget kovácsol, beleszövi a belmisszió és külmisszió aktuális híreit, szól a 20. század eleji modernizációs problémákról, az erdélyi szórványhelyzetről, folytatásokban közli az egyházközség és a falu történetét. S minderről természetesen véleményt is formál. Bonczidai Dezső a kor egyházi elvárásainak, a 20-as évek lelkipásztori eszményének tökéletes megtestesítője.

Mindezek után felmerül a kérdés, hogy miért hagyta abba a levélírást három év után? Erre vonatkozóan nincsenek konkrét adatok birtokunkban. Talán belefáradt az egyszemélyes harcba? Gyakori pénzügyi problémái miatt nem tudta előteremteni tovább a papírra a pénzt? Egyre sűrűbbé váló kórházi kezelése miatt nem volt több ereje? Vagy mindezek mellett a kideiek is megszívlelték olykor erőszakos tanácsait, s egyre több egyházi sajtót kezdtek vásárolni – a számadatok ezt igazolják –, s emiatt úgy érezhette, most már saját szerkesztésű, kis *Lelkipásztori levelei* feleslegesek? Egyelőre nem tudjuk a választ.

Bonczidai Dezső 1941-től kolozsvári egyházmegyei belmissziói posztot töltött be. Talán úgy érezhette, hogy kezd felfelé lépni az egyházi ranglétrán, s végre elhagyhatja a száműzetésként, világvégeként megélt kidei szolgálatot. 1946-ban a zord idő ellenére is elment Aranyosegerbegyre bemutatkozó prédikációt tartani áthelyezése reményében. A sors különös fintora, hogy

¹⁷¹ Bausinger 1995. 62.

¹⁷² A „különös” biográfiaiak vizsgálatához vö. Levi 2000. 87.

hazafelé utazva megfázott: a református kórházba szállították, ahol túl korán nyilvánították halottnak, s így végül a halottas házban fagyott halálra.¹⁷³ Nem sikerült megmenekülnie Kidétől, s korai halála beálltával hamar félbeszakadt aktív gyülekezetépítő, újító tevékenysége (is). Felesége, a kidei református tanítónő, Ajtai Sára egy év múlva öngyilkos lett.

A dolgozat központi témája a *hivatalos vallás gyakorlatban való megvalósulása*, kulturális befolyásolások és befolyások konkretizálódásának¹⁷⁴ vizsgálata volt. Bár léptékét tekintve mikroszintű elemzés, kiindulópontja nem (kizárólagosan) az, e mikrovilágban lezajló folyamatokat és változásokat ugyanis a makrostruktúrák felől és tükrében, azok helyi megnyilvánulásaként tárgyalta.¹⁷⁵ Tanulmányomban reményeim szerint ezáltal sikerült bemutatni azt, hogy a belmisszió eszközkészletét elsajátítva hogyan működött egy falusi lelkipásztor a 20. század eleji Erdélyben, hogy törekvéseit miként fogadta gyülekezete, s mindezek mellett – a levelek elemzésén keresztül – betekintést nyerhettünk a 20. század eleji református vallásosság egy lokális változatába, annak mindennapjaiba, szokásaiba, konfliktusaiba, közösségi életébe.

A téma fontosságát erősíti, hogy mindaz, amit a református vallási gyakorlat terén ma olyan természetesnek tartanak, és szinte automatizmusokkal végeznek a gyülekezetek, éppen ebben a periódusban alakult ki.¹⁷⁶ Ma már senki sem lepődik meg azon, hogy vannak *csendes betek/napok, imabetek*, hogy a fiatalok a konfirmáció után *bibliakörökbe* járnak, hogy külön nemi és korosztályi csoportokban folyik az *evangelizálás (asszony- és férfiszövetség, leánybibliakör, fiúbibliakör, vasárnapi iskola, gyermekistentisztelet)*, hogy az egyházak *konferenciákat, táborokat* szerveznek. Mindaz, amit tehát ma konzervatív református vallásosságnak nevezhetünk, Erdélyben a két világháború közötti időszakban alakult ki. Így a tárgyalt korszakot vizsgálva új szokások és minták adaptálásának folyamata érhető tetten.

Források

KRE = Kidei Református Egyházközség irattára
Pj = Presbiteri jegyzőkönyv (1928–1946)

EREL = Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár
KEL = Kolozsvári Egyházkerület Levéltára
Kidei köztség vegyes ügyei (1927–1946)
Vizitációs jegyzőkönyvek (1913–1952)

¹⁷³ B. B. és B. L. adatközlők is ezt erősítették meg.

¹⁷⁴ Medick 1988. 68.

¹⁷⁵ Ilyen értelemben nem mondható mikrotörténetnek. Vö. Gyáni 1997.

¹⁷⁶ Vö. ehhez Adorjáni 1999. 9.

Belmissziói jelentések (1940–1946)
László Dezső hagyatéka

Bonczidai Dezső Lelkipásztori levelei, jegyzetfüzetei, Székelyudvarhely, magántulajdonban

Bonczidai Dezső Lelkipásztori levelei, Kide, magántulajdonban

Folyóiratok:

IfjErd = Ifjú Erdély

RefIfj = Református Ifjúság

RSZ = Református Szemle

RN = Református Naptár

Evangéliumi Munkás

Gyertyafény

Irodalom

Elsődleges szakirodalom:

BAKK József

1932 Uj eszmék és régi igazságok. Cluj – Kolozsvár

BODNÁR Gáspár

1905 A mi népünk. Egyszerű történetek a falusi tűzhelyekről. Budapest

ETHNOGRAPHUS

1923 Néprajzi feladatok Erdélyben. Kolozsvár

FIERS Elek

1928 Isten pénzügyei. Egy lelkipásztor naplójából. Torda

GIDÓFALVY István – SCHULZ Józsefné

1912 A magyar pap és tanító szociális kötelességei. Kolozsvár

IMRE Lajos

1922 A kálvinista lelkipásztor eszménye. Székfoglaló beszéd. Cluj – Kolozsvár

1930 A sáfarkodó egyház. Nagybánya

IMRE Lajos és mtsai (szerk.)

1937–1938 A református lelkipásztor kézikönyve I–II. Cluj – Kolozsvár

IMRE Lajos – MAKKAI Sándor – RÉVÉSZ Imre – VÁSÁRHELYI József

1916 Jézus Krisztus jó vitéze. Baráti útmutató a református lelkipásztori pálya előkészületehez. Kolozsvár

M. NAGY Ottó

1933 Van reménységünk. A halottak feltámadásáról. Cluj

SZ. N.

1926 Williams György az Ifjúsági Keresztyén Egyesületek alapítója. Torda

NAGY Géza

1937 Tizenöt év a Lelki Egyház szolgálatában. In Uő: Akik kősziklára építettek. Cluj – Kolozsvár, 221–241.

1938 Hogyan dolgozzam fel egyházközségem történetét? In: A református lelkipásztor kézikönyve I–II. Szerk. Imre Lajos és mtsai. Cluj – Kolozsvár, II. 274–283.

MAKKAI Sándor

1938 Az egyház missziói munkája. Budapest

NAGY József

1932 Krisztus és antikrisztus Oroszországban. Cluj – Kolozsvár

ROSKA Márton

1930 Néprajzi feladatok Erdélyben. Cluj – Kolozsvár

VICTOR Gabriella

1926 A pataki vár gyöngye. Ifjúsági regény Lorántfy Zsuzsánna leánykorából. Kecskemét

Másodlagos szakirodalom:

ADORJÁNI Zoltán

1996a Imre Lajos (1888–1974). In: Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948. Szerk. Kozma Zsolt – Hatházy Ferenc. Kolozsvár, 235–276.

1996b Makkai Sándor (1890–1951). In: Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948. Szerk. Kozma Zsolt – Hatházy Ferenc. Kolozsvár, 206–234.

1999 Imre Lajos (1888–1974). In: Imre Lajos: Önéletírás. Sajtó alá rendezte: Adorjáni Zoltán – Buzogány Dezső. Kolozsvár, 7–15. (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 2.)

2003 Imre Lajos, a nevelő lelkipásztor. In: Szombatesték a parókián. Ötvenkét meditáció ifjú lelkipásztoroknak. Kolozsvár, 5–40. (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 12.)

AMBRUS Judit

2006 Kide. Kide

ANTAL László

1976 A tartalomelemzés alapjai. Budapest

BALÁZS Ferenc

1936 A rög alatt: 1928–1935. Turda

BALOGH Béla

- 1996 Nagy Géza (1887–1971). In: Akik jó bizonysgot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948. Szerk. Kozma Zsolt – Hatházy Ferenc. Kolozsvár, 337–368.

BARNA Gábor

- 2003 XIX–XX. századi kéziratok források szövegkiadási elvei és problémái. (Jegyzőkönyvek, önéletrajzok, vendégkönyvek). In: Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései. Szerk. Barna Gábor. Szeged, 41–50. (Folklorisztikai olvasmányok III.)

BAUSINGER Hermann

- 1995 Népi kultúra a technika korszakában. Budapest

BOLDIZSÁR Zeyk Imre

- 2011 Adatok Kalotaszeg magyar oktatás- és iskolatörténetéhez. In: Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben. Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok. Szerk. Keszeg Vilmos. Kolozsvár, 27–57.

BUCSAY Mihály

- 1985 A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Budapest

BUZOGÁNY Dezső

- 2000 Az Erdélyi IKE története 1930-ig. Kolozsvár. (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 7.)

CSEKE Péter (szerk.)

- 2004 László Dezső emlékezete 1904–2004. Kolozsvár

FARAGÓ Ferenc

- 1944 Kide egészségügyi helyzete. Kolozsvár

FEKETE Károly, ifj.

- 2002 A Vécsei Szövetség. Lelkipásztorok barátsága az elidegenedés sodrásában. In: Doctrina et Pietas. Tanulmányok a 70 éves Barcza József tiszteletére. Szerk. Dienes Dénes – Szabadi István. Debrecen–Sárospatak, 11–18.
- 2011 Lelkipásztorok barátsága. Kilencven éve alakult meg a Vécsei Szövetség. Református Szemle CIV. 6. 582–594.

GÉRA Eleonóra Erzsébet

- 2006 Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952. PhD-értekezés, ELTE BTK, Budapest

GYÁNI Gábor

- 1997 A mindennapi élet mint kutatási probléma. Actas 12. 1. sz. 151–162.

H. CSUKÁS Gyöngyi – KECSKÉS Péter

- 1997a Bevezetés. In: Kide és a Borsa-völgy népi építészete. Szentendre, 5–12. (Ház és ember 11.)
- 1997b Történelem-társadalom-gazdaság. In: Kide és a Borsa-völgy népi építészete. Szentendre, 13–27. (Ház és ember 11.)

- HOPPÁL, Mihály
1970 Egy falu kommunikációs rendszere. Budapest
- HORVÁTH Jenő
1948 A belmisszió lényege. A belmisszió református teológiai alapvetése. Kolozsvár
- ILYEFALVI Emese
2012 Református belmisszió és mindennapi élet Erdélyben a 20. század első felében. Kide református vallásossága 1928-tól 1935-ig. MA diplomamunka, ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest
- JÁRDÁNYI Pál
1943 A kidei magyarság világi zenéje. Kolozsvár
- JÁVOR Kata
1971 Egy 19. századi presbiteri jegyzőkönyv néprajzi tanulságai. Népi kultúra – Népi társadalom V–VI. 71–103.
- JUHÁSZ Tamás
1996 Tavasz Sándor (1888–1951). In: Akik jó bizonysgot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948. Szerk. Kozma Zsolt – Hatházy Ferenc. Kolozsvár, 277–318.
- KÁDÁR Zsolt
2005 Kommunikáció – theologia. A kommunikáció, mint teória és módszer a mindennapok kommunikációs szituációjában, a református keresztyén theológiában és az egyházi szolgálat kontextusában. Szeged
- K. KOVÁCS László
2008 A Borsa-völgyi juhászat. Budapest
- KECSKÉS Péter
1989 Borsavölgyi társadalomtudományi kutatások. Honismeret XVII. 1. sz. 19–23.
- KELEMEN Attila
1996 Ravasz László (1882–1975). In: Akik jó bizonysgot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948. Szerk. Kozma Zsolt – Hatházy Ferenc. Kolozsvár, 105–136.
- KESZEG Vilmos (szerk.)
2005–2006 Specialisták. Életpályák és élettörténetek. I–II. Kolozsvár
- KESZEG Vilmos
2006 Egy Hír adás a' Késő Maradékhoz. 17–20. századi erdélyi toronygombiratok. Marosvásárhely
2007 A történelmi emlékezet alakzatai. In: Folklor és történelem. Szerk. Szemerényi Ágnes. Budapest, 18–43. (Folklor a magyar művelődéstörténetben)
2008a XX. századi néptanítók élettörténete. In: Néptanítók. Életpályák és élettörténetek. Szerk. Ozsváth Imola. Kolozsvár, 11–34
2008b Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Kolozsvár (Néprajzi egyetemi jegyzetek 3.)

KESZEG Vilmos – BECZE Márta

- 2001 Előszó. In: Nagy Ödön – Hermán János – Nyitrai Mózses: Palástban. Lelkészek szórványban. Marosvásárhely, 5–26.

KISS Réka

- 2004 Egyház és közösség a 17. században a Küküllői Református Egyházmegye iratai alapján. In: Múlt és jelen. Tudományos konferencia a Pécsi Tudományegyetem Néprajz Tanszékének 10 éves jubileumán 2001. szeptember 17–18-án. Szerk. Pócs Éva. Budapest–Pécs, 83–101. (Studia Ethnologica Hungarica)
- 2006 Református ébredés Budapesten. In: Reformátusok Budapesten. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról II. Szerk. Kósa László. Budapest, 1343–1367.
- 2008 Református egyházfegyelmi iratok elemzési lehetőségei – kora újkori példák. In: Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei. Szerk. Fülemlé Ágnes – Kiss Réka. Budapest, 316–338. (Documentatio Ethnographica)
- 2011 Egyház és közösség az kora újkorban a Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Budapest

KÓSA László

- 1993 Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen
- 2008 Felekezeti és nemzetiségi azonosságtudat kapcsolódása. A magyar protestáns példa. In: Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat–kulturális emlékezet. Szerk. Papp Richárd – Szarka László. Zenta, 391–401.

KOZMA Zsolt – HATHÁZY Ferenc (szerk.)

- 1996 Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948. Kolozsvár

KRIPPENDORF, Klaus

- 1995 A tartalomelemzés módszertanának alapjai. Budapest

KÜLLŐS Imola

- 1995 „Világ világossága.” (Kis-Küküllő menti adatok egy újkori szokás élettörténetéhez.) In: Vallási Néprajz 7. Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küküllői Református Egyházmegyében. Szerk. Küllős Imola. Budapest, 223–235.

S. LACKOVITS EMÓKE

- 1996 Őrállók az erdélyi végeken. Honismeret XXIV. 4. sz. 79–87.

LEVI, Giovanni

- 2000 Az életrajz hasznáról. Korall 2. sz. 81–91.

MEDICK, Hans

- 1988 „Misszionáriusok a csónakban?” Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Szerk. Vári András. Budapest, 62–109.

MIKÓ Imre

- 1998 Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés. Csíkszereda (Múltunk könyvek)

MOLNÁR Ambrus

- 1997 Gönczy Pál nagydobronyi ref. lelkész leveli Silinkából. In: Vallási néprajz 9. Kárpátaljai tanulmányok. Szerk. Barna Gábor – Küllös Imola – Molnár Ambrus. Budapest, 131–227.

NAGY Olga

- 1990 Az egyházi tanítástól eltérő szokások az erdélyi református népi vallásosságban. In: Vallási néprajz 4. Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl. Szerk. Fejős Zoltán – Küllös Imola. Budapest, 124–131.
- 1991 Az egyház (vallás) szerepe az identitás megőrzésében. In: Nemzetiség – Identitás. A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai, Békéscsaba 1990. okt. 5–6. Szerk. Ujváry Zoltán – Eperjessy Ernő – Krupa András. Debrecen, 330–333.

NAGY Ödön – HERMÁN János – NYITRAI Mózes

- 2001 Palástban. Lelkészek szórványban. Marosvásárhely

NYÍRI, Kristóf

- 1994 Hagyomány és szóbeliség. A hagyomány filozófiája. In Uő.: A hagyomány filozófiája. Budapest, 13–47.

NYIRÓ József

- 1990 Isten igájában. Debrecen

PÉNTEK János

- 1998 A hitélet anyanyelvisége a mai Erdélyben. In: A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14). Szerk. Jankovics József – Monok István – Nyerges Judit. Budapest–Szeged, II. 1123–1129.

P. SZILCS Dóra

- 2007 Vallás és kommunikáció. A valláskutatás kommunikációs perspektívái. In: Tanulmányok a társadalmi kommunikáció témaköréből. Szerk. Fehér Katalin. Budapest, 69–86.

OZSVÁTH Imola

- 2009 Udvarhelyszéki pedagógusok a 20. században. In: Lámpások voltunk... Udvarhelyszéki pedagógusok élettörténete. Marosvásárhely
- 2011 Néptanítók néprajzi munkássága. In: Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben. Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok. Szerk. Keszeg Vilmos. Kolozsvár, 224–264.

RÉVÉSZ Imre

- 1943 Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből: A. N. Somerville magyarországi körútja (1887–1888). Debrecen

RHEEDE Magda

- é.n. Az egyházfogalom az erdélyi református egyház 1908–1940 közötti belmissziói irodalmában. k. n. Különlenyomat. (Ráday Könyvtár, 2-47978)

SÁNDOR Ildikó

- 1997 A kegyességgyakorlat történeti formái egy paraszt-ecclesiola tevékenységében. In: Vallási néprajz 9. Kárpátaljai tanulmányok. Szerk. Barna Gábor – Küllös Imola – Molnár Ambrus. Budapest, 393–405.

SÁRAI SZABÓ Katalin

- 2010 A református nő a 19. század végétől az 1930-as évekig a belmissziói mozgalom hatása a nők egyházi működésére. PhD-értekezés, ELTE BTK, Budapest

SIPOS Gábor

- 2002 A romániai református egyház intézményrendszere a két világháború között. Korunk XIII. 4. 28–30.

SZABÓ László

- 1981 A paraszti olvasás és a folklór. In: Folklór – társadalom – művészet. Szerk. Niedermüller Péter. Budapest, 31–60.

SZIGETI JENŐ

- 2004 A protestáns népi vallásosság XIX. századi válsága. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében. 6. Konferencia Pápán 2002. június. Szerk. S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika. Veszprém, I. 175–181.
- 2005 Az újprotestáns egyházak kialakulása a 19. században Erdélyben és a Partiumban. Adventista Teológiai Főiskolai Szemle 2. 57.

TÜSKÉS Gábor

- 1987 A protestáns közösségek népi kultúrájának néhány kérdése. Népi kultúra – Népi társadalom XIV. 215–233.

VAJKAI Aurél

- 1942 Népi orvoslás a Borsavölgyében. Kolozsvár

VARGHA László

- 1997 Kide és a Borsa-völgy népi építésze. Szentendre (Ház és ember 11.)

VAJDA András

- 2011 Egy sáromberki néptanító biográfiája. In: Iskolák, iskolamesterek, diákok Erdélyben. Iskola- és oktatástörténeti tanulmányok. Szerk. Keszeg Vilmos. Kolozsvár, 264–276.

VAN DER ENDE, Magda

- (1982) 1990 Imre Lajos élete és teológiai munkássága. Budapest, Ráday College Press. (Teológiai doktori disszertáció. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár.)

Bonczidai Dezső kidei református lelkész portréja

Kide, 1932. október 16.

Lelkipásztori levél.

- 1. -

Kedves Testvérem, mikor e sorokat kezdedbe veszed, ne ijedj meg és ne idegenkedj tőle, mert ez nem egy új adókönyv, vagy talán egy újabb gyűjtő, amellyel a zsebedet és a türelmedet akarom újból próbára tenni. - Nemi! Ez csupán egy levél, amelyet én a lelkipásztori írókhoz írok hozzád testvéri szívrrel, testvéri szeretettel. Mostantól kezdve minden második héten egy-egy ilyen lelkipásztori levélrel foglak megteremni és csak arra kérek, hogy leveleimet fogadd el és ha elolvastad, add tovább másoknak is, ha az olvassák ők is. Ezzel a levelekkel nem zavarani akarok, nem kellemetlen percekre akarok híved szerezni, hanem testvéri szívrrel és szeretettel akarok ezekben hozzád szólni, mint lelkipásztornak. -

Tudod, mit jelent ez a szép szó: lelkipásztori? Azt, hogy a lelkipásztornak egy kell gondot viselni az Isten által rábízott lelkekre, mint ahogy a jó pásztor gondot visel a legkisebb bárányára is. Úgyel, hogy egy is el ne vesszen. Az erőtlent ölére és valamennyit a szívére hordozza. Egy szeretni és is gondot viselni közelebb minden egyes lélekre, akiket Isten itgalma erőtelenségemre bízott, hogy közelebb se vesszen el egy se, még a legkisebb, a legerőtelenebb se. -

Bonczidai Dezső első lelkipásztori levele

Török-magyar szótár

„Kelet kapujában” című darabunk megértéséhez szükséges,
hogy mindenki ismerje a következő török szavak jelen-
létét:

Allah - így hívják a törökök Istent.
Koran - a törökök szent könyve.
Madszarisztán - Magyarország
Hoseli Isa - Názáreti Jézus
indzil Mateja göre - Máté írása
szertüti evangélium
Aksaminir hair olszum - adjon Isten
kádi - bíró
effendi - úr
hodzsa - tanító
mozlim - igaz hívő török
indzil - evangélium
baba - bácsi
gyaur - hitellel
dzsin - ördög
huri - tündérszép menyországi
aszony a törökök hité sze-
relt.

Add tovább másoknak!!